

BIBLIOTEKA
SHTETIT

81H-32

M 22

GAOQO MANI

FSHATI IM NE LUFTE

NOVELE

854-32
ML7

GAQO MANI

FSHATI IM NË LUFTË

novelë

SHTËPIA BOTUESE «NAIM FRASHËRI»

I

Shtëpiza jonë, e ndërtuar me plitharë, ishte ngri-tur mu në të hyrë të fshatit. Nuk e di kush e kishte ndërtuar e kush e kishte mbjellë tokën për herë të parë bostan, por unë ashtu e mbaj mend gjithnjë; një shtëpi përdhese me dy dhoma e hajat, me një ahur të vogël, me nja gjashtë rrënjë kumbulla gër-qinjë e qershi; me një mullar kashtë e me një pus me çikrik. Shtëpinë e bostanin i rrethonte një gardh i ulët me purteka plepash e thanash, buzë të cilit kishin mbirë manaferra, shtigje e murriza.

Babai punonte tokën e mbillte perime. Kishim edhe një gomar i cili na bënte shumë punë. Dy ose tri herë në javë, e ngarkonte me dy kosha të më-dhenj, shkonte në qytet e shiste perimet e freskëta për hiçgjë nëpër ca bakaj e rrugëve të qytetit. Edhe nëna punonte në bostan, dhe më duket se punonte më tepër se babai jashtë e brenda. Ajo ngrihej herët dhe punonte gjer në mbrëmje pastaj kthehej e bë-nnte gati darkën. Në verë hanim në hajat, në dimër në dhomë, pranë vatrës. Babai thoshte gjithnjë se kasollja jonë nuk ishte hiç e shëndetshme; në verë ishte e nxehtë e me një afsh të rëndë ndërsa në dimër e ftohtë dhe e lagësht sa ta fuste reumatizmin aty për aty. Dhe vërtet, trualli i kthinave thahej e

forcohej si gur kur fillonte vapa, ndërsa në vjeshtë, sapo fillonin shirat, vinte zbutej e qullej sa, kur shkelje, të mbetej gjurma e opingës mbi të. Apo nuk mbanje erë myk! Muret dhe tavani rrinin qull, si të dërsitur.

Në dhomën ku flinim dimër e verë, ishin dy kënde mjaft të gjera, po të ulëta, një pëllëmbë mbi tokë. Midis këndeve që vatra prej gur shtufi me një kllanik të thellë që nxinte e dukej si gojë shpelle. Bukën e hanim në një sofër të rrumbullakët mbi një rrogöz. Babai dhe nëna, kur ishim në sofër, heshtnin, po edhe unë heshtja, bëja si ata, dhe ajo heshtje gjatë ngrënies më dukej sikur që një zakon i vjetër i shtëpisë sonë dhe ai zakon ruhej me fanatizëm nga të gjithë, kushedi sepse.

Pas darke më merrte gjumi shpejt dhe meqenëse shtratin e kisha pranë, bëja një gjysmë rrotullimi e futesha në rroba. Po deri sa më zinte gjumi, ndieja tim atë që pinte duhan me llullë, ndieja nënën që lëvizte dhe ashtu, me sy mbyllur, e dija që ajo vinte t'u hidhte ushqimin konës e maces, ndieja edhe këmbët e babait se si çapitej e dilte duke hedhur se-trën krahëve.

Në verë babai flinte në koliben prej kashte thekre të cilën e kishte ngritur mu në mes të bostanit, ndërsa nëna vinte e futej në shtratin tim, por unë s'e merrja vesh kur binte e kur ngrihej. Më gjente në gjumë e më linte në gjumë, veçse në mëngjes e ndieja ngrohtësinë që kishte lënë në shtrat trupit i saj, shikoja edhe jastëkun e shtypur ku kishte vënë kryet. Unë për vete ngrihesha vonë, atëherë kur dielli më binte drejt e mbi fytyrë.

Nga të gjithë të shtëpisë unë isha më i ngeshmi. Doemos, më kishin djalë të vetëm. Kisha dëgjuar

se nënës nuk i rronin fëmijët. I kishin vdekur nja tre, vetëm unë e kisha kapërcyer vdekjen si për çudi, kështu që, për të pasur jetë të gjatë, ma kishin vënë emrin Guri dhe më kishin varur edhe një vëth në vesh. Mua më vinte çudi, ama edhe vetja më dukej i fortë, tamam si gur.

Ndonjëherë edhe unë bëja ndonjë punë të lehtë, por në më të shumtat e rasteve, ajo që bëja që punë shkel e shko. Kur vadisnim lidhja gomarin në strumbullarin e çikrikut dhe nxirrja ujë nga pusi, e, kur s'kishim nevojë për ujë, kullosja gomarin në mezhdat e arave fqinje.

Jeta që bënim në atë kasolle ishte e rëndë dhe më dukej se pesha e saj më shtypte gjithnjë e më shumë, ndërsa prindët qaheshin gjithnjë, mërzhiteshin, grindeshin dhe, edhe zemëroheshin herë pas here me njëri-tjetrin. Unë nuk e kuptoja nga se u vinte ajo prapësi, po kishte edhe raste kur më vinte inat me tim atë, se ai i bërtiste nënës kot së koti. Kur nxehej babai se si bëhej: Fytyra i skuqej si shëgë, majat e mustaqeve i ngriheshin përpjetë dhe sytë i zmadhoheshin e i bëheshin të rrumbullakët si gojë filxhani. Hungronte nëpër dhëmbë e u binte me shqelma koshave, shportave, kanistrave e çdo gjëje që gjente rreth e rrotull kasolles. Më kujtohet se si një ditë vajti e goditi me shqelma konen, e flakëriu si top nja tre metra tutje. Konia e gjorë ulëriu nga dhembja dhe tërë ditën e ditës s'u duk fare në shtëpi. Kishte vajtur e që futur në lëvozhgat e fasuleve, angullinte me vaj duke lëpirë barkun, sa të këpuste shpirtin. Atje i shpura edhe ushqimin, por, kur e pashë që s'e vuri në gojë, thashë se aq e pati. Sa më vinte keq për atë kone të mirë që më ndiqte pas kudo që shkoja, që ruante shtëpinë e

bostanin, që ruante pemët! S'ishte e lehtë të bëje shaka me të. Babai u pendua për atë që bëri dhe filloi ta donte. E thërriste, e përkëdhelte, e konia, megjithëse i fërkohej nëpër këmbët e i lëpinte duart, prapëseprapë ia kishte frikën e i ruhej shumë. Sikur një lëvizje të bënte ai, ajo fuste bishtin nën shalë dhe hiqej zvarë në tokë, duke angullitur me të qarë. I kishte hyrë frika në palcë. Dhe unë, që s'mund ta harroja atë që kishte ngjarë, një ditë i thashë babait:

— Në ka frikë ky qen, ka vetëm prej teje.

Ai qeshi nën hundë e duke më fërkuar kokën me atë dorën e madhe m'u përgjigj:

— Qeni s'më kishte ndonjë faj, po ja që ngandonjëherë s'e mban dot veten njeriu. Po ti duhet ta harrosh.

Fjalët e babait më mbushën me gëzim; vështrimi i syve të tij të zinj ishte i ngrohtë dhe i çiltër, zëri i tij qe i butë e i zvergur, pastaj ai filloi të qeshte. Dhe qeshi mjaft duke më fërkuar kokën e duke më hedhur romuze. Nuk kuptoja ç'gjë e zbaviste që qeshte ashtu, me gjithë zemër, ndërsa kur pushoi së qeshuri e nisi të mbushte llullën me duhan të ri, shtoi edhe këto:

— Ti shiko, ki mendjen se mos të të bjerë në pus ndonjë ditë, se atëherë mbetemi pa qen në shtëpi.

Kështu u mbyll ajo bisedë e shkurtër dhe unë fillova të harroja goditjen e rëndë që i bëri babai kones.

Babai atëherë ishte afër të pesëdhjetave, por asnjë fije floku nuk i qe thinjur, veçse fytyra i qe mbushur me rrudha. Lëkura e fytyrës, e qafës dhe e duarve i kishte marrë ngjyrën e dheut të kuq, sa që mua më dukej sikur mish i tij qe gatuar me dheun e tokës që punonte.

Më kujtohet babai kur ngarkonte gomarin me koshat e mëdhenj, si ua pastronte dheun perimeve, si i spërkaste me ujë që të ruanin freskinë, dhe si e nxirrte kafshën e ngarkuar nga lesa e gardhit duke e mbajtur dorën mbi koshin e rëndë.

Nga qyteti kthehej zakonisht natën. Pasi shkar-konte kafshën, hiqte samarin dhe e lidhte te huri përpara ahurit, rrinte një copë herë këmbëkryq mbi një rrogos e pinte duhan me llullën prej bushi që e kishte bërë vetë. Nganjëherë nëna i sillte një faqore me raki të cilën e hiqte ngadalë e për merak duke soditur qiellin mes fëshfërimës së plepave që mbu-shte mbrëmjen me një fllad të ëmbël. Ndërkohë unë i hidhja bar gomarit dhe i shpija ujë të ftohtë me një kovë të vjetër prej teneqeje. Pasi e thante fa-qoren, babai hynte në dhomë, hiqte kandilin nga oxhaku dhe e vinte mbi vatër, nxirrte nga gjoksi një qese prej kaboti të bardhë dhe niste të numë-ronte të hollat.

— Këto janë nga specat, — vinte mënjanë një pjesë të të hollave, — këto nga domatet... Këto nga mashurkat.

Në këto çaste, zëri që shumë i thellë e shumë i butë, sa mua s'më ngjante me zërin e tij të zakon-shëm, ndërsa fytyra sepse i merrte një pamje të zym-të e të rëndë. Nëna mbante duart në pëqë dhe sytë në të hollat. Gjersa të numëroheshin të hollat, as njëri e as tjetri nuk nxirrnin fjalë nga goja dhe ajo heshtje që pllakoste kasollen tonë më habiste. Më vinte çudi me babanë që bëhej tjetër njeri kur numëronte të hollat, më habiste zëri i tij, më çudisnin duart e tij me gishta të shtrembër e me noçkat e dala që prek-nin të hollat si me frikë. Veç të shikoje se si i dri-

dheshin ata gishta lëkurëplasar. Pastaj befas kumbonte zëri i tij i vërtetë:

— Ja, këto janë të gjitha!

Atëherë nëna zgjaste duart dhe mblidhte të hollat duke nxjerrë ca psherëtima të shurdhëta. Babai hiqej mënjanë duke nxjerrë shtëllunga tymi nga goja. Heshtja zgjatej aq kohë sa nëna mbaronte punë me të hollat (i hidhte në një qese të kuqe e i vinte në fund të sëndukut). Pas kësaj pune hiqte sofrën nga gozhda në mur dhe e lëshonte me zhurmë në truall. Si nënës ashtu edhe babait u binte një shprehje e pikëlluar në fytyrë dhe s'kishte si të mos të të vinte keq. Pakënaqësia e tyre dukej sheshit, por unë nuk e kuptoja përse arrinte kulmin atëherë kur numëronin të hollat! Nuk e kuptoja përse mekej ashtu babai, përse turfullonte ashtu nëna! Njëherë pyeta:

— Çfarë do t'i bëjmë këto para?

Babai shkundi llullën te guri i vatrës dhe pa ngritur kokën murmuriti:

— Ato para s'janë tonat!

Kaq foli im atë dhe u zhyt përsëri në mendime. Unë s'e zgjata më dhe vazhdova të merresha me rregullimin e çerdhes së pëllumbave që ende s'e kisha përfunduar. Taqi, i vëllai i Todit, shokut tim, më kishte dhënë fjalën se do të më falte një çift zogjsh pikalë, por ata ishin akoma në vezë. Megjithatë, kudo që ta shpija mendjen, puna e të hollave më mbetej e freskët dhe më torturonte pa pushim.

Përse s'ishin tonat ato para? Po a s'ishte babai që i sillte, a s'ishte nëna që i rregullonte në sëndukun e vet? A nuk kishin shitur perimet e bostanit që punonin nëna e babai e që i vadisja unë?

Një ditë, papritur, përpara lesës së gardhit qëndroi një veturë e zezë. Kisha shumë kohë që s'kisha parë automobil. Po qëndroja si i ngrirë, kur që andej doli një burrë i veshur mirë, me një palë rroba të zeza, me këmbë të bardhë e me një kapele të madhe. I panjohuri bëri me dorë të hijja konen dhe duke shtyrë lesën e gardhit qëndroi përpara meje. Për një çast u hutova, ndjeva një farë shqetësimi. «Ç'do ky njeri nga qyteti?» — mendova. Të them të drejtën s'më pëlqeu ai njeri. Babai kishte shumë shokë e miq dhe unë i njihja që të gjithë, ua dija edhe emrin, se në muajt e dimrit s'kishte javë të mos na vinin në shtëpi për muhabet. Ata ishin fqinjët, ose miq nga fshatrat rrotull, ndërsa miq nga qyteti nuk kisha parë në shtëpi.

Ai, pa më pyetur se kush isha, kërkoi tim atë duke nxjerrë një shami të madhe të bardhë. Pastaj nisi të fshinte fytyrën e skuqur e qafën e trashë. Një çast e pushë me habi atë njeri, po kur dëgjova zërin e tij dhe sidomos, kur pushë ata dhëmbët të veshur me ar, sepse m'u duk vetja si përpara një njeriu të rëndësishëm, ndaj vrapova të thërrisja babanë.

— Një burrë me dhëmbë floriri e me kapele të madhe, të thërret...

Babai ngrii kokën e më pa drejt në sy duke lëshuar shatin mbi vijën e ujit që vadiste misrat. Nëna, që ishte pranë meje, me kanistrën të mbushur plot me domate, ngriu në vend, pastaj, sikur dikush ta shtynte, u lëkund, kanistra i ra dhe domatet u rrokullisën përpara këmbëve të mia e u llangosën me baltë.

Mbeta gojëhapur! Ç'patën ata që ngrinë? S'i kisha parë ndonjëherë ashtu! Prindët e mi në përgjithësi qenë njerëz të menduar, qeshnin rrallë, por,

kurrë s'më kishte rënë rasti t'i shikoja aq të hutuar. Pashë babanë këmbëzbathur e tërë baltë që çau mes përmes misrave, edhe nënën që e braktisi kanistrën e vajti pas babait. S'po e mbledhja dot veten. Ç'ishte ai vallë? Përse po nxitonin prindët?

Te vija e ujit skuqnin domatet sërëke. Ca kishin rënë brenda në ujë; ca qenë llangosur me baltë. I mblodha domatet, i pastrova nga balta dhe u nisa. Në oborr ishte vetëm konia që po rrinte në bisht dhe, sapo më ndjeu, m'u hodh te këmbët.

Nëpërmjet portës gjysmë të hapur dallova mysafirin të ulur mbi një karrige me sytë përdhe. Gish-tin e madh të dorës së djathtë e kishte futur në xhepin e jelekut, atje ku mbante orën. Të hyja brenda s'ma mbante, të zgjasja kokën te porta, do të më shante babai, ama kërshëria s'më linte. Desha të merrja vesh çfarë do të thoshin, çfarë do të bënin. Vajta te dritarja e vogël me katër hekura dhe vura syrin.

Im atë rrinte këmbëkryq mbi rrogoz dhe mbushte llullën, nëna, me fytyrën krejt të zbardhur, që ulur te cepi i këndit, mbante duart në pëqi dhe sytë s'ia ndante burrit nga qyteti. Mysafiri foli:

— ...Të pata thënë se kjo tokë ta shpërblen mundimin, është e majme, s'të vete djersa kot. Im gjysh, ndjesë pastë, e kishte blerë nga Tefik beu, tridhjetë e shtatë lira turke, po edhe beu, ama, hallall paratë, se na dha një tokë, për kokën e tokës, na, mu si bukëvale...

— S'ke ç'i thua, zoti Isa, po të mos harrojmë se këto duar e bënë bukëvale. E kam qeruar si grurin e farës, pa t'i kam hedhur pleh plis më plis...

— Na ka rënë bretku, zoti Isa, — ndërhynte nëna. Im atë e vështronte vëngër dhe shfrynte tymin nga hunda e nga buzët porsì një oxhak.

E dija se babait nuk i pëlqente, bile nevríkosej kur ndërhynte nëna në bisedat me burrat, por im më s'para pyeste. Kur donte të fliste ajo, fliste e s'kishe ç'i bëje...

Në oborrin tonë shpesh vinin gratë e fshatit, kush duke tjerrë lesh, kush duke thurur çorape, kush me fëmijën lyrek në krahë dhe kuvendonin me nënën jo vetëm për punët e shtëpisë, por edhe për punë të tjera, për shembull, për ata djemtë që vinin nga qyteti e u bënin mbledhje fshatarëve. Unë rrija nën hijen e kumbullës e dëgjoja nënën. Gratë hapnin sytë dhe e shikonin në gojë. Shpeshherë vinte edhe babai, por ai dukej sikur s'ua vinte veshin fare fjalëve të nënës. Më në fund ndonjëra thoshte:

— E kur do të vijë ajo ditë, moj e uruar?

Nëna s'vononte të përgjigjej me sytë tërë shkëlqim:

— ...Do të vijë edhe ajo ditë, moj motra, hiç mos u bëni merak!

Atëherë gratë, sikur t'i pickonte grera, kërcenin e nisnin nga pyetjet. Vetëm im atë heshte, ama, siç rrinte i menduar dhe vetullngrysur, e shikonte nënën vëngër dhe mua më dukej sikur fjalët e saj i ngulte në kokë e në zemër, po s'e bënte veten. Nëna që brisk nga goja e unë s'ia kisha frikën fare as kur hahej me burrat...

Tani e mësova që atë zotërinë e quanin Isa, po s'po merrja vesh ende ç'donte ai. E ngjesha hundën te hekuri. Qeni me fërkohej te këmbët. Pashë nënën që iu afrua dollapit në mur dhe nxori shishen e rakisë. Ishte një shishe e zezë dhe e rëndë si plumb, nga e cila u nxirrnim miqve. Isai uroi dhe e ngriti gotën me fund, pastaj duke ulur sytë e duke trazuar zinxhirin e orës shtoi:

— Prandaj hiç mos të të vijë keq për qiranë. Kush ta ka këtë bostan, o Jovan. Hyn e të mbeten sytë, të gëzohet zemra e të qesh fytyra.

— Këto duar e kanë bërë, — murmuriti babai duke hequr llullën.

— Nuk të them se jo, po e para është toka, është e majme! Po a e di ti se kërkojnë të ma blejnë!... Dhe paguajnë, jo shaka, po unë s'e shes, ua thashë copë e prerë: «S'kam tokë për të shitur». Këtë tokë që ka punuar yt atë, ta punosh edhe ti, ta punojë edhe yt bir, veç do ta shikojmë ca punën e qirasë, çmimet po rriten, harxhet m'u shtuan... Fëmijët m'u rritën. Ç't'u bëj unë i ziu, po ata harrojnë se po plakem, o Jovan...

Isai trazonte zinxhirin dhe kohë pas kohe lëpinte buzët si një njeri që kënaqet me vetveten, me fjalët e veta. Ai fliste me vetëbesim të çuditshëm, thujtse ç'i dëshironte zemra do të bëhej menjëherë. Mirëpo befaz babai liroi grykën e duke shkundur llullën në vatër foli:

— Domethënë s'të sosin këto para që merr, po dashke edhe më, — e duke u kthyer nga nëna shtoi:
— Nxirr paratë e qirasë, moj grua!

Nëna brofi e pas disa sekondave solli atë qesen e kuqe që mbante në sënduk. Babai nxori nga qesja një tufë me napolona e filloi t'ia numëronte Isait.

Për habinë time, fytyra e Isait u çel menjëherë, sytë i qeshën, goja iu hap përgjysmë nga kënaqësia dhe duart e bardha e të fryra me të cilat rrëmbente napolonat bënë ca lëvizje të shpejta e të çuditshme. Të hollat e gjallëruan; gjallërimi i tij pasqyrohej në sytë, në fytyrën, në lëvizjen e duarve, në gjithçka, ndërsa babai i heshtur, i vrenjtur, me sytë te duart e Isait, hiqte llullën dhe shfrynte tymin mu përpara

fytyrës së mysafirit. Gëzimi i mysafirit dhe heshtja e prindëve të mi më bënë të kuptoja diçka, ndonëse isha i vogël dhe shumë gjëra nuk i kuptoja ashtu si duhej, ashtu siç nuk e kisha kuptuar babanë atë mbrëmje kur më tha se ato para nuk ishin tonat.

Maja e hundës më qe zverdhur e mpirë, megjithatë, unë nuk po ikja që andej, por hapja sytë e veshët e përgjoja atë heshtje që kishte rënë brenda në dhomë. Gjer përpara se të vinte zoti Isa, në shtëpinë tonë më dukej sikur varfëria s'na kishte kafshuar me të gjithë dhëmbët.

Ne kishim një qese me të holla aty në fund të sëndukut, e kishim fituar me djersë, e kishim nxjerrë nga dheu, nga balta... Por ja tani... prindët, edhe unë bile, do t'ia fillonim përsëri dhe zoti Isa do të vinte përsëri. Ja pra si na qenkësh puna.

Pasi mysafiri vuri paratë në xhep, babai vazhdoi:

— Ke një jetë të tërë që po më mjel mu si atë lopën...

— Nuk dua të prishem me ty, o Jovan, s'ma thotë zemra, — foli me dinakëri Isai.

— I dimë këto, i kemi dëgjuar sa e sa herë po atë punën e qirasë më mirë mos e zër me gojë, — tha nëpër dhëmbë babai.

— Unë dhe im shoq, — goditi gjoksin nëna, — u tretëm këtu, ...Mos prit të marrësh më tepër!

Isai mbeti gojëhapur, ndërsa babai e shikonte drejt në sy.

— Burrat merren vesh me burrat, moj Sofi, — belbëzoi Isai.

— Edhe unë burrë jam në këtë shtëpi!

— Kjo, gruaja jote po e shkel, o Jovan.

— Ajo thotë tamam atë që është, se ajo e di me sa zor rrojmë, — ngriti zërin babai.

Më vajtën sytë te këmbët e babait të llangosura me baltë. Ai ngriti kokën, hoqi llullën nga goja dhe ia nguli përsëri sytë Isait.

Nuk të jap asnjë qindarkë më shumë, bëj ç'të duash, ama edhe tokën s'të lë ta shesësh!

— Me kë flet ti, o varfanjak? Po ç'kujton ti, se mos kam ardhur këtu të të lëpij këmbët?, — mblo-dhi grushtin e picërroi sytë. Dukej që i kishin hipur xhindet.

— Ja kështu, s'ta kam frikën, — tundi kokën im atë.

Isai brofi në këmbë. Fjalët i kishin ngecur në grykë, ndërsa dorën e tundte në shenjë kërcënimi.

Ata rrinin ballë për ballë si dy ushtri në fushën e betejës, ata ishin prishur e s'do të pajtoheshin kurrë; ai s'kishte për t'ia falur kurrë kundërshtimin babait.

— Ke për të parë kush jam unë, — klithi.

— Edhe ti do të shikosh kush jam unë, po dëgjo edhe një fjalë: Më mirë mos shkel këtu, — vazhdoi babai.

Isai turfulloi, shtyu portën dhe doli në oborr si i tërbuar.

Më qe nderur gjaku, zieja nga zemërimi e urrejtja për atë njeri e nuk doja ta shikoja më. Po sikur të vinte përsëri në fshat, çfarë do të ndodhte vallë?

Kisha hyrë në dhomë pa e kuptuar fare. Babai rrinte në këmbë në mes të dhomës dhe mbushte llullën me duhan. Ishte i tëri vrer, një gulshim ia hodhi kraharorin përpjetë.

— Ja e nderëm edhe me këtë. Duhet t'ia prishja

një ditë dhe ja, ia prisha. Kush do të fitojë tani e kush do të dalë i humbur? Do të na dëbojë vërtet?

— S'ia ka pjellë e ëma tokën, — apo nuk e dëgjove se si na tha ai shoku? «S'është e largët dita kur toka do t'u jepet fshatarëve!» Kështu po thonë tani, o burrë.

Im atë tundi kokën:

— Nuk thashë jo, edhe mundet, po kur do të bëhet xhanëm, kur do të vijë ajo ditë!...

Desha të thosha edhe unë nja dy fjalë, desha t'i tregoja babait edhe nënës se sa fort e urreja Isanë, desha t'u thosha se ia kishin bërë mirë që i kishin treguar bërrylin dhe do të bënin më mirë sikur të mos e qasnin fare në shtëpi, po nuk i thashë. Babai se si më vështronte me ata sy që i shkëlqenin si rrallëherë. Më vuri dorën mbi flokë dhe më fërkoj kokën me atë pëllëmbën e madhe që i binte erë dhe. Vështrimi i syve të tij më dha të kuptoja se ai do të bënte ashtu siç mendoja unë, kështu që goja m'u qep dhe qëndrova i heshtur edhe kur hëngrëm darkë. S'e ndieja veten mirë. S'më shqitej nga mendja ai burrë i trashë.

II

Toka që tharë, ajri ishte i nxehtë e mbytës dhe pluhuri i butë të ngjitej në qafë e në fytyrë. Kudo në fshat ziente puna; grunjat ishin bërë për drapër. Edhe në bostanin tonë kishte shumë punë. Unë nxirrja ujë nga pusi, ndërsa prindët vilnin e vadisnin. Nga pëllumbat kisha hequr dorë.

Megjithëse kishin kaluar disa kohë, unë e kujtoja vazhdimisht zotin Isa, sidomos ato kohë s'më

hiqej nga mendja e më vinte plasje kur kujtoja se do të vinte një ditë dhe do të mbushte xhepin. Ç' do të bëja sikur të isha në vend të babait? Do t'i ktheja bërrylin, por unë s'kisha asgjë në dorë. Ndërsa për çudi, as babai e as nëna nuk e kishin zënë në gojë. Nuk më besohej që ta kishin harruar.

Tek shihja grunjat aq të mbara, ndieja një farë gëzimi, por këtë gëzim ma mpinte kujtimi i Isait.

Gomari vinte rrotull strumbullarit dhe uji derdhej në një lug prej druri e që andej në vijën që shkonte drejt e në bostan, ku punonin nëna dhe babai. Çdo mëngjes e çdo pasdite vadisnim. O sa më pëlqente ajo punë! O sa krenar që isha! Më dukej sikur nxirrja jetën nga pusi dhe këtë jetë ua shpërndaja bimëve të etura, më dukej se pa mua bimët do të vdisnin. Tek punoja te pusi, haja qiçra të njoma. Më pëlqenin shumë qiçrat se ma mbushnin gojën me lëng të ëmbël si qumësht. Po kisha dëgjuar se këto qiçra në qytet i bënin një lloj tjetër që i quanin neblebi. I tregonin shumë të shijshme po unë s'kisha ngrënë ndonjëherë. Sikur të dija se si bëheshin do t'i bëja edhe vetë e do të kënaqesha në dimër, se në dimër, përveç pofkave prej misri e ndonjë mollçine të thartë, s'të zinte dhëmbi gjë tjetër.

Gomari vinte rrotull dhe herë pas here shfrynte hundët. Uji i kulluar e i ftohtë rridhte pa pushim në lug, zinxhiri shkëlqente nën rrezet e diellit në perëndim e unë haja qiçra e mendoja neblebitë, kur pashë xha Laton që po vinte drejt meje.

Xha Latoja, një plak i thinjur e pak i kërrusur, ishte agai i fshatit dhe kishte ca vjet që e vinin kryeplak. Më parë im atë fliste mirë për kryeplakun, bile qante hallet me të, por tani, kishte ca kohë që i kishte dalë nga zemra dhe nuk shtrohej në mu-

habet me xha Laton. Kishte edhe burra të tjerë në fshat që i kishin kthyer kurrizin xha Latos dhe shkaku ishte se i biri, Selamiu, qe bërë mik me italianët dhe qe veshur milic.

— A ke ujë të ftohtë, o djalë?, — më tha kur u afrua.

— Kam një pus të tërë.

— Pa ma nxirr atë kovën ta shohim njëherë.

Kryeplaku futi mustaqet e bardha në kovë dhe piu me etje. Ca cirka uji i kulluan nëpër mustaqe e i vajtën në qafë, por ai ose s'i ndjeu ose i vinte rehat që i freskohej gjoksi.

— Ky është ujë, — murmuriti duke fshirë mustaqet me pëllëmbë. — Po yt atë ku është?

— Po vadit.

Atë çast im atë doli nga misërishtet këmbëzba-thur si gjithnjë kur vadiste e me shatin në dorë.

— Puna mbarë, o Jovan!

— Mirë se erdhe.

— Ujë kemi të gjithë, o burrë, po si ky... E pi e të vete në zemër; të ftohtë e do, të lehtë... Ujë për kokën e ujit.

— Rri, o kryeplak, ta ndezim nga një cigare duhan.

— Nuk kisha ndër mend të kthehesha, por sapo zbrita nga qyteti. Takova Isa beun... Ore Jovan, pas-ki bërë fjalë?!

Im atë ngriti kokën, e hetoi një copë herë kryeplakun e tha:

— I thuaj Isait: «mos me zullume, se po e tepron! Mjaft më ka rënë në qafë një jetë të tërë!».

Xha Latoja tundi kokën me keqardhje e, duke mbështjellë cigaren me ata gishta që i dridheshin pak, bëri buzën në gaz:

— Merruni vesh me të mirë...

— Unë s'kam fuqi t'i paguaj më tepër.

— Ti mos harro se ai është zot malli, o Jovan, e si zot malli bën ç'të dojë me të... se e ka të tijën.

— Hm! Po edhe ai të mos harrojë se ç'tokë ka pasur. Po të mos isha unë e po të mos kisha shkrirë jetën time, këtu do të kishin mbirë gjembaçë e rrodhe.

— Këtu ke hak, po toka është e tija, e tija denbabaden, s'ke ç'i thua.

— Edhe ne kemi punuar këtu denbabaden.

— Nuk bën me të ashpër, o Jovan, e mira është ta gjeni me të mirë.

— Unë s'i jap asnjë qindarkë më tepër, dhe po të dojë le ta shesë, unë s'luaj që këtu!

Kryeplaku i kishte mbyllur sytë përgjysmë dhe diçka po bluante në kokë, fytyra i kishte marrë zjarr dhe mustaqet i kishin rënë mbi buzë.

— Botën nuk e ndërrojmë dot ne!, — tha dhe qeshi me zë.

Edhe babai qeshi me zë. Kur qeshte, i tundeshin mustaqet dhe unë e kisha qejf shumë. Tek e shikoja se si i lëviznin sytë, duart e trupi, se si po i ndizej inati, prisja të shpërthente, po për çudit u bë i duruar.

— Dëgjo këtu, — vazhdoi kryeplaku, — bota ka njerëz të ditur, të mësuar, ama llafet i peshojnë, s'llomotisin si ti e si ndonjë tjetër... Gjynah, o Jovan, më ardhka keq, po e shikoj se të paska marrë koka erë. Ty s'të duhet ta prishësh me Isa beun...

— Bukur e ke nisur, o xha Lato! Ke ca kohë që po na vete kundra, bile po ta them hapur se s'je ai i pari, gjersa u vete pas italianëve e aq më shumë që kur e veshe djalin milic.

Latoja u drodh dhe e hoqi me vrull cigaren nga goja.

— Unë shqiptar kam qenë dhe ashtu do të vdes, sa për Selamiun, — këtu u përball, — ai... po ti e ke kollaj o Jovan, e ke djalin të mitur, ama kur rriten ndërron puna. S'të dëgjojnë. Po se mos janë më të mirë ata xhahilat që vijnë e ju fryjnë mendjen juve.

— More ata thonë të vërtetën!, — ia priti babai.

— Nuk mbetën punët tek ata, o i uruar, hiq dorë prej tyre!

Babai qeshi përsëri me zë, pastaj befas vrenjti fytyrën, tundi kokën e tha:

— Nuk kam pse të heq dorë, ata thonë të vërtetën!

* * *

Në shtëpi na vinin shpesh mysafirë, vinin edhe nga qyteti. Më shpesh vinte Vasili. Ai qe bërë si njeriu i shtëpisë. Netët e gjata të vjeshtës e të dimrit, shpeshherë i gdhinin me biseda e me mbledhje. Im atë dëgjonte me vëmendje e fliste rrallë, më tepër pyeste; ndërsa nëna, si më e gojës që ishte, hynte në bisedë barabar me burrat. Babai nuk e shikonte vëngër, përkundrazi nënqeshte duke tundur kokën, sa që më dukej se ai ishte në mendjen e saj. Tek e sodisja ashtu, ulur këmbëkryq mbi rrogos, me llullën midis dhëmbëve të mëdhenj, të nxirë, rikujtoja ngjarjet me Isanë e me kryeplakun dhe më vinte gudi po edhe inat. Po një natë, siç po rrinim pranë zjarrit, Vasili, që e kishte marrë vesh sherrin e bait me ta, e hapi vetë bisedën. Babai hapi sytë, qe-

shi e tundi kokën, po qe zënë aq ngushtë, sa s'kishte se si t'ia prishte Vasilit. Dhe deshi s'deshi e tregoi vetë gjithë ngjarjen. Mua më bëhej qejfi sa s'thuhet kur dëgjoja tim atë. O ç'të qeshur që kemi bërë atë natë. Vasili, duke i rrahur shpatullat babait, i tha:

— Kur njeriu e shikon qartë poshtërsinë që ka mbuluar vendin, ka edhe kurajë të flasë, dhe fjalët të vijnë vetë, të dalin nga zemra. Armiqve duhet t'u tregojmë grushtin dhe pushkën. Ata duhet ta marrin vesh se ka ardhur koha kur po ngrihen fukaraja.

Ditët e fundit të nëntorit m'u dukën me të vërtetë të mërzitshme. S'kishte ditë që të mos binte shi e të mos frynte erë. Në kopsht kishin mbetur vetëm lakrarmetë e preshtë, kështu që punë në bostan nuk kishim. Gjithë ditën unë dhe nëna shkoqnim misër ndërsa babai lidhte fshesa. Për fshesa qe i vetmi, sa që ca shtëpi në qytet vetëm fshesa prej dorës së tij blinin, e të tjerat, falas t'ua jepnin, nuk i zinin me dorë përpara fshesave të Jovanit. Po babai mbillte një sllok të vogël me melekuqe dhe s'bënte më tepër se dyzet-pesëdhjetë fshesa. Megjithëse ajo punë s'kishte ndonjë të ardhur për të qenë, babanë e zbaviste dhe ai mburrej.

Dhjetori po afronte. Shokët e prisnin me padurim, sepse në dhjetor te ne bie dëborë, bile kishin gatitur prej kohësh dhe leqet. Çudi, mua kjo dëshirë më qe vagëlluar. Tani mendoja shumë pak për zogjtë e për dëborën, tani kisha vetëm një dëshirë, më digjte malli për shokët e çetave, desha të rrija me ta e të dëgjoja bisedat e tyre. Mirëpo gjatë këtyre ditëve s'qe dukur asnjë dhe të them të drejtën haja darkë shpejt dhe hyja në rroba, sepse mërzia s'më ndahej. Shtëpia më dukej si e zbrazur. Një natë, sapo isha futur në rroba, kur dëgjova qenin që lehte

dhe hakërrohej me të madhe. Babai brofi. E dëgjova kur i foli qenit, por qeni s'pushonte që s'pushonte. Medoemos do të ishte ndonjë njeri, se ia njihja zërin qenit, ndryshe lehte kur ndiqte ndonjë mace, e ndryshe kur e ngacmonin fëmijët. Nëna po ndizte kandilin, ndërsa unë flaka tutje velenxën dhe dola. Nga porta hyri një thëllim i ftohtë që më bëri të dridhesha, jashtë oborri zbardhte, zbardhte kopshti, qielli e gjithçka. Binte dëborë.

— Një njeri, — foli babai me nxitim.

Dhe vërtet, një njeri ishte shtrirë te lesa e gardhit.

— Ç'është ky, more burrë?

Kandili i kishte rënë nënës nga dora dhe po kërciste në dëborë. E mora kandilin dhe i fola qenit, i cili më në fund pushoi. Atje ku qe shtrirë i panjohuri pushoi një njollë të zezë. Ishte gjak! Një dridhmë më pushtoi dhe me vetëdije nisa ta mbuloja gjakun me dëborë. Si mbylla lesën, hyra brenda. Nëna e kishte humbur dhe po kërkonte kandilin, por, kur pa se e kisha unë, ma rrëmbeu e e afroi te fytyra e të panjohurit.

— Vasili!

Fytyra e tij qe bërë limon, qimet e mjekrës së parruar i nxinin si qymyr, rrobat prej shajaku të zi i qenë bërë kallkan dhe vetullat i qenë mbuluar me një cipë akulli.

— Hajt, shpejt, ta sjellim në vete. Ndiz zjarrin, — urdhëroi babai duke u përpjekur t'i zhvishte xhaketën e ngrirë Vasilit.

— Kushedi sa ka vuajtur i shkreti, — murruriste nëna.

— Më duket se është plagosur, se mbi dëborë kishte njolla gjaku, — thashë.

Im atë ngriti kokën:

— Është si është, duhet ta sjellim në vete, hajt, shpejt, lëvizni!

Nëna nxori nga dollapi shishen e zezë me raki të fortë dhe zuri t'i fërkonte gjoksin e fytyrën; ndërsa babai doli jashtë po s'u vonua.

— Ti e mbulove gjakun?, — më pyeti.

— Unë!

Sytë e tij, që dukeshin të trubullt nën dritën e vagët të kandilit, ndritën për një çast. Më hodhi dorën në qafë e tha:

— Hap sytë, s'duhet ta marrë vesh njeri!

Tunda kokën dhe ndjeva një gëzim të madh. Ishte e para herë që babai më fliste me seriozitet e më besonte. M'u duk vetja më i rritur.

Nëna fërkonte me raki trupin e ngrirë të Vasilit, ndërsa babai rrinte mbi kryet e tij dhe ndihmonte nënën ose i hidhte dru zjarrit. Ia kisha ngulur sytë Vasilit, prisja të «zgjohej». E dija se pasi të «zgjohej» do të niste të kuvendonte.

— Sa i ftohtë që është, — pëshpëriti nëna.

— Po vjen në vete, — tha babai.

Vasili lëvizi, kapsalliti sytë e seç, belbëzoi ca fjalë të palidhura.

— Është akoma në kllapi.

— Digjet, është në ethe.

Pastaj i gjetëm një plagë në kofshën e majtë. Plumbi ia kishte bërë vrimë mishin dhe gjaku rreth plagës ishte piksur. Nëna ia lau plagën me ujë të ngrohtë e ia pllakosi me lule basani të vëna në vaj.

Më shumë se dy orë i qëndruam mbi kokë. Nëna

i vinte peceta me uthull mbi ballë, ndërsa babai vinte rrotull rreth nënës e nuk dinte ç'të bënte.

— Vasil, o Vasil!... Je në shtëpinë tonë...

— A të dhemb plaga, o bir?, — tha nëna.

— Më dhemb, te lesa m'u prenë gjunjët, — pëshpëriti Vasili.

Babai nxori llullën e filloi të tymoste në heshtje, si zakonisht, i fundosur në botën e tij të mendimeve. Vasili u ngrit me bërryle, psherëtiu i lehtësuar e tha:

— Ka mundësi të bëjnë kontroll në fshat. Janë tërbuar nga humbjet e, siç e kanë zakon, vijtë e ia nxjerrin inatin fshatit.

— Mos ki merak, — tha babai, që i kuptoi fjalët e Vasilit, — në shtëpinë time s'të gjen gjë.

Këto fjalë babai i tha me zë të plotë, i sigurtë në vete për ato që thoshte. Biseda vazhdoi deri vonë e tërë natën nuk mbyllëm sy fare. Para se të agonte e pushë babanë të dilte jashtë, ku qëndroi një copë herë përpara mullirit, pastaj hyri brenda e i tha Vasilit:

— Hajde djalë, se edhe ajo që the ti mund të bëhet!

Babai e çoi Vasilin në ahur. Në qoshe të ahurit kishte një kapiçë me kashë e me karthje, më tej qe grazhdi e lopa e vetmë.

— Rri këtu sa të shikojmë se ç'bëhet në fshat. Sill velenxat ti, ore, — m'u drejtua mua.

Kur u mblodhëm ne të shtëpisë pranë vatrës, qe gdhirë. Nëna e vështronte fytyrën e babait tinës e me një gëzim të përmbajtur. E ndiqte hap pas hapi, bënte ç'ti thoshte ai, sikur të qe një vegël e përpiktë.

— Ti, Sofi, bëji Vasilit për të ngrënë, ndërsa ti, — u kthye nga unë, — dil jashtë e merr vesh si i kanë punët italianët.

Kisha mbathur një palë pllaze që m'i kishte bërë nëna me lesh prej dhie, kisha vënë një kapuç leshi në kokë, një palë qillota prej kadifeje dhe setrën prej shajaku. Sa kohë që moti bënte ciknë e acar, s'kishte më të mira se pllazet e mia, ama, kur frynte jugu e bëhej llapavec, ndryshonte puna. Mbyllesha brenda, se as pllazet e as opingat s'e mbanin dot ujin. Ndonjë që kishte çizme bënte qejf.

Këto mendoja rrugës. Isha i pari që çaja udhën, shkelja mbi dëborën e imtë e lija prapa gjurmët. Shokët do të kishin dalë te sheshi, do të kishin marrë edhe skitë, por edhe skitë atë ditë më dukeshin fare të kota, sikur s'ishin më për mua... Befas dëgjoj zëra njerëzish. Zërat vinin nga shtëpia e Todit, shokut tim. Shpejtova hapat. Zëra e britma, klithmat e grave ngriheshin lart, edhe si kujë, edhe si hakërrim. Mbjakta vesh një çast pastaj renda. Përpara portës qëndrova dhe në oborr pashë një grumbull njerëzish: Taqin, të vëllanë e Todit, e mbanin nga krahet dy vetë, ndërsa ai bërtiste e i sulej një tjetri që kishte rrëmbyer një gjel. Ushtarët italianë ishin të parruar e të shkalafitur, ndërsa helmetat u qenë lyer me baltë. Njëri prej tyre kishte një goxha mjekër. Taqi thërriste:

— Lësho gjelin, lëshomëni!

Nëna e Taqit tërhiqte për krahu të renë me barkun gjer në gojë e i lutej të hynte brenda, ndërsa Todi u vinte rrotull njerëzve të armatosur e thërriste:

— E kam gjelin tim, lëre gjelin, lëshoje gjelin!...

Rrugët zienin nga njerëzit. Njëpër dyert hynin e dilnin ushtarë e milicë, bënin plaçkë, fyenin nje-

rëzit, i kërcënonin. Ushtarë e milicë, vinin te kisha, linin plaçkën e vjedhur e ktheheshin përsëri për të vjedhur, për të shqyer dyert duke bërtitur e duke shtyrë njerëzit me kondakët e pushkëve. Në atë çast doli një oficer me mjekër të zezë, të prerë shkurt e me mustaqe. Fytyrën e kishte të bardhë si dëborë dhe shikimin të egër e shpues. E shoqëronte krveplaku, me pallton me jakë gëzofi të zi hedhur kraheve, me kapele astragan e me rripat e këpucëve zgjidhur që i lukuriseshin nëpër dëborë. Pranë tij qe Selamiu, me atë fytyrë të imtë e të zgjatur përpara. Qe një tip i shëmtuar e mendjemadh, apo s'qe i fëlliqur nga goja. Tërë jetën time e mbaj mend të kapardisur e hipur mbi një pelë të zezë. Dhe ky i poshtër na qe veshur milic dhe qe bërë vegël e italianëve! Sa të drejtë kishte nëna kur thoshte se barku i Latollarëve ka pjellë ndyrësira! Më vinte të pëlçisja kur e shikoja se si kapardisej me rroba italian. Ndërkohë kryeplaku, që kishte qëndruar te shkallët e shkollës, ngriti jakën e palltos e thirri:

— U bëni zë burrave nga ana ime të vijnë të gjithë këtu...

Kur ia tregova babait, në fillim u trondit. Ngjeshi llullën me duhan, mori një thëngjill nga vatra dhe e vuri mbi të. U mendua një copë herë e hyri me nxitim në ahur. Por doli shpejt që andej duke shfryrë nën hundë e, duke i rënë dëborës mes për mes, u nis për nga shkolla pa thënë asnjë fjalë. Mbeta në mëdyshje, ç'të bëja? Të rrija në shtëpi, apo të shkoja edhe unë te shkolla e të marrja vesh se ç'do të thoshin? Nëna po tëhollte petë e shqetësuar duke mallëkuar italianët, Laton, të birin e Latos e tërë sojin e sorollopin e tyre.

— Dua të vete të dëgjoj ç'do të thonë, — i thashë nënës.

— Shko, po sido që të jetë puna rend e na lajmëro.

* * *

Shkolla ku u mblodhën burrat e fshatit gumëzhinte nga zërat e njerëzve. Mbi fytyrat e baballarëve dukej sheshit zemërimi, por rrinin të heshtur e të ngrysur. Italiani i vështronte egërsisht burrat, kur befas bërtiti:

— Unë nuk duroj rebelim! Kush u kundërshton ushtarëve të mi, do ta pësojë shumë keq. Duhet ta dini se ushtarët e mi rekuizojnë atë që u duhet!...

Italiani ktheu shpatullat e doli befas i shoqëruar nga Selamiu, ndërsa fshatarët lëvizën duart, supet, tundën kokën dhe bënë të dilnin, po kryeplaku filloi të fliste:

— Nuk bëhet shaka me ushtrinë, burra! Këta të vënë flakën, andaj mblidhni mendjen!

— Ç'u bëmë ne ushtarëve? Ata na shqyen dyert, o kryeplak, — tha me inat xha Qazoja.

— Ka edhe ndonjë ushtar që bën punë të papëlqyer, po Selamiu do të ndërhyjë te komandanti...

— Hajt, jep urdhër që të kthejnë gjënë e vjedhur, — ia priti përsëri me zemërim Qazoja.

Duart më ishin mpirë nga hekuri i ftohtë i dritares ku isha varur, por nuk shkulesha që andej. Brenda filloi të bëhej zhurmë, burrat kishin marrë zjarr, Selamiu qe zverdhur e fytyra e imtë sikur i qe zvogëluar në atë çast. Kryeplaku mendohej më kot të vinte rregull.

Për atë që bën ushtria nuk i merr lejë njeriu,
— skërmiti dhëmbët e verdhë Selamiu.

Kaq duhej që të ndizej sherri. Fshatarët u ngritën e tundnin duart, të gjithë flisnin, bënin potere, sa s'që e mundur të merrje vesh një fjalë.

Në mes të britmave më zuri veshi edhe ca fjalë si këto:

— Shporruni!

— Ikni nga fshati!

— Sahanlëpirës, hajt, mbushuni!...

Në mes të rrëmujës pashë se si u ngrit e doli i tmerruar Latoja fytyrëbardhë e duke u dridhur, ndër-sa i biri, ai që gjithnjë krekosej, të dukej sikur hiqej zvarë prapa shpinës së t'et.

Nuk besoj të kishte njeri tjetër në fshat që ta urrente më tepër se unë, dhe ja, papritur e nxori kokën. Isa beu i shoqëruar nga Selamiu po vinte drejt kishës. Prapa e ndiqnin ballistët me qeleshe me zhgaba. Beu më doli përpara i kuq, bullafiq, i qullët, me rroba ushtarake, me dy gjerdanë shkuar kryq, me çizme meshini, me qeleshen e bardhë e me zhgabën mu në mes, të madhe gati sa një pëllëmbë. Naganti i varej e i tundej mbi këllkun e majtë.

— Ja beu, ju ka marrë malli për beun?, — se kush foli me tallje.

Ballisti ecte me hapa të gjatë e i binte dëborës mes për mes duke e shpërndarë sa andej-këtej. Pall-ton e gjatë ushtarake e kishte hedhur krahëve por një kind i saj i lukurisej mbi dëborë. Kur u afrua, qëndroi, më pa me një shikim të trubullt, dhe duke zgjatur dorën e bardhë me gishta të vegjël, por të fryrë, më kapi për veshi.

— Ti më qenke, ë? Ti, o klysh i Jovanit, haram-

sëzit..., — e duke ma përdredhur veshin i tha një ballisti: — Pa merre edhe këtë jezitin.

Në çast ballisti më kapi për zverku e më shtyu përpara.

— Lëreni djalin, — thirri një zë.

Ktheva kokën e për çudi pashë t'im atë në mes të ballistëve duarlidhur. U hutova, ndërsa babai vazhdonte të bërtiste:

— Ç'ju ka bërë djali? Ç'keni me të?

Po britma e babait shuhej në zhurmën e zërave të fshatarëve që ishin ngritur të gjithë në këmbë e po na ndiqnin pas. Kur u afruan te hajati i kishës, Selamiu u dha urdhër milicëve dhe nja dhjetë prej tyre u ngritën e u dolën përpara fshatarëve duke i kërcënuar me armë. U ndez sherri përpara kishës, u zbrazën edhe disa pushkë në erë për të mbjellë panik, u dëgjuan edhe ca të shara të ndyra. Ktheva kokën prapa por një ballist më shtyu me egërsi, sa u përplasa përdhe e u llangosa me baltë. Pastaj na futën brenda në kishë. Aty ishte gjysmerrësirë dhe të ftohtët që lëshonin plloçat e dyshemesë, muret e notepsura dhe kubeja e lartë, të hynin gjer në palcë. Dy kandile ishin ndezur atje, përpara kungës, por drita e tyre dukej e vagët si një shkëndijë. Binte erë vaj të djegur dhe myk.

— Ç'keni me djalin, bre? Lëreni në punë të tij! Ç'doni me të?, — thërriste babai dhe e tërë kisha kumbonte nga zëri i tij.

— Nuk e lëshojmë, — skërmitej beu, — ta marrë vesh edhe ai se kush jam unë, ta marrë vesh dynjaja e tërë se kush e lëndon beun e pëson. — Dhe duke nxjerrë dorën nga xhepi e goditi babanë në fytyrë.

Babai ra më kurriz në plloçat e dyshemesë, ndër-

sa unë iu sula beut, por ballistët më kapën nga kra-
hët e m'i përdrohdën duart. Bëra përpjekje që t'u
shpëtoja, por ata më shtrengonin si me darë. Zemra
po më çahej, babai kishte rënë përdhe e unë po për-
pëlitesha, kurse beu nxori nagantin e ia drejtoi
babait.

— Hiqe de!... Hiqe ore! Ç'pret? Një herë kam
për të vdekur!, — ulërinte babai e përpiquej të ngri-
hej në këmbë.

Beu qeshi me sarkazmë, qeshën edhe të tjerët,
pastaj mori kamxhikun e, pasi futi revolen në kë-
llëf, tha:

— Ky ma ka bërë borxh, o Selami, ma ka bërë
borxh vjet, — dhe duke ngritur dorën e lëshoi kam-
xhikun mbi babanë me sa fuqi kishte. — Na, bir
bushtre, na edhe një që të më njohësh se kush jam,
na, na, deh, që të mësosh si të llafosesh me beun,
na, na...

Dy ballistë u hodhën mbi babanë dhe filluan ta
rrihnin egërsisht gjersa ra pa ndjenja. Bëra një për-
pjekje tjetër për të shpëtuar nga duart e ballistëve,
por më kot. Atëherë beu ulëriu:

— Ia kisha bërë benë, po do ta nxjerr gisht
nga shtëpia, do t'i fus shqelmin që të vijë e të më
puthë këmbët, do t'ia nxjerr qumështin e nënës...

Gjithçka përreth më dukej e egër, kërcënuese
e poshtëruse. Ikonat me shenjtorët e përhirosur
që më vështronin drejt në sy, talleshin e më për-
qeshnin, amvona ku hipte at Ligori, më dukej sikur
po rrokullisej, kubeja e kishës me polielen e bakërtë
me gjashtë shandanë sikur po fundosej, ca zëra të
ngjirur më çirrnin veshët, e gjithë kisha po lëkun-
dej, po shkiste, po binin muret, po hapeshin ploçat

e dyshemesë. Nuk merrja dot frymë, nuk lëvizja dot, ballisti kishte vendosur të më mbyste.

— Lidheni edhe këtë këlysh që të ngordhë edhe ky si i ati, — shkrofëtiu beu.

Ballistët më lidhën pas fronit të vetëm prej druri të gdhendur, pas atij fronti që ishte i rezervuar për dhespotin ose të dërguarit e mitropolisë, që vinin në raste të krentesh të shënuara. Kur dolën edhe ballistët e fundit dhe mbyllën portën, në kishë u bë më tepër errësirë, sa që edhe babanë e shikoja si një hije. Ai rropatej me mundim, rënkonte e fliste përçart.

— Katil... Djalin... Bjer, bjer, djalin!...

I dhashë trupit fuqi por fronti ishte i fortë e i ngurtë sa që ma shtypi shpinën dhe litari i ashpër me të cilin më kishin lidhur më dukej se po më hynte në mish. Babai belbëzonte dhe përsëriste po ato fjalë. I thirra:

— Baba!

Ai lëvizi kokën.

— Baba, fashistët ikën... Fshati është ngritur në këmbë! Dëgjon si po thërresin?

III

Po thyhej dita, megjithatë njerëzve s'u qe ftohur gjaku akoma. Im atë turfullonte nga inati e bënte ç'bënte shkante te ahuri, pastaj kthehej përsëri në dhomën me zjarr. Vijat e zeza që kishte lënë kamxhiku i beut mbi fytyrë e mbi zverk sikur i nxihe-shin edhe më. Babai rënkonte e rrudhte fytyrën nga dhembja. Vetë bëja rojë dhe kisha për detyrë të

lajmëroja për çdo gjë që do të më shikonte syri e do të më dëgjonte veshi.

Kaluan disa ditë. Vasili po shërohej. Ai qe kthyer në dhomën me zjarr. Babai nuk u linte shkak njerëzve të vinin nga shtëpia, por dilte vetë në fshat dy-tri herë në ditë. Mbrëmjeve bisedonte shtruar. Unë mësoja çdo ditë nga një gjë të re. Një natë u mblodhën nja katër fshatarë, midis tyre Taqi me Kicon. Atë natë mua më dërguan në shtëpinë e Todit. Kur u ktheva në mëngjes në shtëpi, ata ishin akoma atje dhe për çudinë time, megjithëse gjithë natën pa gjumë e me sy të fryrë, të gjithë ishin të gëzuar e të qeshur si asnjëherë tjetër. Nuk e kuptoja si ishte puna, ç'qe ai gëzim që u dukej në fytyrë e në fjalë. Edhe nëna ishte e gëzuar dhe më përqafoi. Ajo më pëshpëriti:

— Sot është dita më e gëzuar, bir!

Po unë, ca ngaqë më kishte mbetur qejfi që më kishin dëbuar e ca ngaqë s'po merrja vesh, e pyeta nënën:

— Pse më hoqët nga shtëpia mbrëmë, mos ju prishja punë unë?

Ajo qeshi e duke më vënë gojën te veshi pëshpëriti:

— Ka edhe ca punë që s'janë për ty, po mos u mërzit, të gjitha do t'i mësosh kur të vijë koha, ndër-sa për mbledhjet që bëhen në shtëpi e për njerëzit që vijnë s'duhet t'i thuash asnjë njeriu. Këtë mos e harro!

Pas këtyre fjalëve m'u shtua edhe më kuresh-tja, por, siç dukej, s'do të mësoja gjë nga nëna. Megjithatë, ashtu pa e kuptuar edhe vetë, fillova të ndieja atë gëzim që kishin njerëzit dhe kasollja.

Tanimë isha shkëputur fare nga lojnat e dimrit. As skitë, as topat me dëborë, as njeriu prej dëbore që e ngrenim zakonisht te sheshi i fshatit, as leqet e zogjve e asgjë nuk më tërhiqte. Mendjen e kisha te ngjarjet e fundit, tek ajo mbledhja e fshehtë, te Vasili... Më dukej se isha burrëruar para kohe.

Dëbora vazhdoi gjithë javën. Pemët ishin veshur krejtësisht me dëborë të trashë, aq sa zogjtë duhej ta shpërmdanin atë me krahë pa të zinin vend mbi degë. Mullari kishte vënë një kapuç të trashë dëbore mu në majë. Fshati, pullazet, pemët, udhët, kopshtet e çdo gjë lëngonte nën peshën e akullit. Kur dola te sheshi, fshatarët, burra e gra, drejtohe-shin për nga shkolla. Kishin dalë nga çdo shtëpi, atje pashë edhe Todin, Vanin, Skëndon e Raqin, shokët e mi, të cilët kishin dalë përpara meje e kishin hipur kalorthi mbi parmakët e çardhakut. Ca të tjerë zgjasnin kokën te porta.

— Siç duket s'do të na lënë të hyjmë brenda, — tha Todi.

Që brenda dëgjohej zëri i xha Kocit, i cili s'e harronte dhinë që ia kishin pjekur fashistët te hajati i kishës.

— Të gjetën ty, — çirrej Qazoja, — t'u rrembeje hurin kodoshëve!

— Ma vodhën bre...

— Po kryeplakun nuk e thërritët?, — tha dikush me të tallur.

— Vërrr!, — ia bëri një tjetër, — kur të vij në italianët le ta vënë në krye të sofrës!

— Ama ç'kanë për të ardhur...

— Do të vij në, posi, do të vij në me thembra përpara!

Buçiti një e qeshur e fortë dhe një mori romu-

zesh mori udhë. Dikush përplasi duart, zërat u shuan ngadalë. Zgjata kokën te porta dhe pashë Vasilin që filloi të fliste.

Ai foli për disfatat e gjermanëve në Frontin e Lindjes, foli për rezistencën e popujve të shtypur, pastaj gjithë vëmendjen e përqëndroi te fashistët e te organizata tradhtare e Ballit Kombëtar.

Të gjithë e dëgjonin me gojë hapur. Fjalët e Vasilit të nguleshin në zemër, ta ndiznin gjakun. «Ja ç'do të thotë të jesh komisar», — mendoja. Fjalën e Vasilit e ndërprisnin herë pas here duartrokitje të forta dhe ca zëra që thërrisnin:

— Poshtë fashizmi!

— Poshtë Balli Kombëtar!

— Rroftë Fronti Nacionalçlirimtar!

Më në fund e rrëzuan kryeplakun dhe zgjodhën Këshillin Antifashist Nacionalçlirimtar. Taqin e vunë në kryetar, ndërsa xha Qazon, Kocin e tim atë anëtarë.

Përsëri gjëmoi breshëria e duartrokitjeve. Njerëzve u gufonte kraharori dhe nuk shkëputeshin nga Vasili. Ai ua kishte ndezur zemrat.

Pas kësaj mbledhjeje, jeta në shtëpinë tonë kishte ndryshuar. Shtëpia nuk mbetej kurrë bosh: s'kishte ditë që të mos na vinin fshatarë të bisedonin e të dridhnin duhan me babanë, ndërsa në odën e vogël mblidheshin gratë e bënin punë dore, çorape e fanella. Nëna ishte e prerë për t'u dhënë udhëpunëve të dorës.

Me ish-kryeplakun qenë ndarë hesapet përfundimisht. Ai kishte mbetur vetëm si qyq e nuk e kapërcente prapun e portës. Djalnin s'e kishte në shtëpi. Plakut i kishin mbetur gratë e fëmijët. Po punët ia bënë hyzmeqarët, të cilët jo vetëm ishin të shkëputur prej fshatit, nga punët e shumta, por ia kishin edhe frikën agait. Këshilli dhe aktivistët kishin filluar të punonin me ta. Ama edhe Latoja, nga ana e tij, punonte nën rrogoz, s'linte gur pa lëvizur, luftonte me të gjitha forcat, bënte premtime, betohej për qiell se qe patriot, se i merrte punët më shtruar.

Pranvera po buzëqeshte. Bujqit dilnin në ara dhe shikonin në kishte kulluar e në qe ngrohur dheu. As italianët as ballistët s'kishin shkelur në fshat që nga ajo ditë dimri, ndërsa çeta jonë partizane vinte për javë. Vasilin e kishim shpesh në shtëpi.

Në bostan ta kishte ënda të rrije. Qershitë e kumbullat kishin hapur lule, plepat çelnin sythet e njoma e të buta, zogjtë cicërinin. Një mbrëmje, aty nga mesi i prillit, erdhi në shtëpi Todi. Ai di-haste:

— Fashistët, — belbëzoi, — milicët me Selamiun erdhën papritur në shtëpinë tonë dhe i arrestuan!...

— Çfarë more?, — hapi sytë nëna.

— Arrestuan këshillin!...

Nëna e zuri nga supet dhe e shkundi.

— Paska spiunë në fshat!?

Nëna u drodh. Shikimi i saj u përmyt nga një si mjegull e lehtë, pllakosi heshtje një çast pastaj nëna befasi brofi:

— Duhën lajmëruar shokët... nisuni, veç mos bini në sy.

E kapa Todin për krahu dhe dolëm jashtë në çast. Nata që me yje, po pa hënë. Bënte ftohtë, natë prilli, me vesë.

— Ku janë milicët?, — pyeta Todin.

— Në shtëpinë e Latos, edhe këshillin atje e shpunë...

Dolëm te sheshi. Gjithçka heshte, asnjë lëvizje, asnjë grahmë. Ecnim anës mureve e mbanim vesh. Papritur një pikë shiu më ra në fytyrë. Sa shpejt qenë zhdukur yjet, vetëm nga veriu dukej një copë qiell pa re, si xham. Pas pak filloi një shi i imtë e i ftohtë. Udhët u bënë baltë.

Kishim dalë jashtë fshatit dhe po ecnim udhë e pa udhë që të gjenim shokët. Po të mos binte shi ndoshta do të kishim arritur... Befas Todi më kapi për krahu e më tundi.

— Dëgjon gjë?

— Çfarë?

— Një si zhurmë!

Vërtet ishte një zhurmë e mbytur, një si goditje e butë që vinte nga udha. Pas pak zhurma u bë më e qartë, dhe ca hije të zeza u dukën përparë.

— Njerëz!

U hodhëm në hendek, kur një zë thirri:

— Ndal! Mos luaj!

Sa shumë buçiti ai zë në errësirë, sikur ai që thirri të ishte prapa e të më thërriste mu në vesh. Po ai zë foli përsëri:

— Kush je ti, more?

Më shkriu zemra. Ishte zëri i Vasilit.

Për fat të mirë, kur u kthyem në fshat shiu

kishte pushuar, por nata qe po aq e zezë e qielli po aq i ngarkuar me re të zeza e të fryra sa mund të ishte i sigurtë se shiu do t'ia rifillonte pas një çasti. Pellgjet me ujë zbardhnin, zhurma e hapave tona dëgjohej më shkoqur, dëgjoheshin shkoqur e me një tingull të mprehtë metalik pajimet e armëve të partizanëve, dëgjohej lëvizja e gjymtyrëve dhe dihatja e njerëzve në nxitim. Kur po i afroheshim fshatit, dëgjonim valë-valë një si ushëtimë. Andej thërrisnin zëra njerëzish... Nga turma e njerëzve ngrihej një zë, një zë i hollë po i fortë e i vendosur.

— Lironi burrat, u keni rënë në qafë kot... Lironi!

Ishte zëri i nënës që ngrihej si një piskamë gjer në kupë të qiellit.

Vasili na porositi shkurt që të ktheheshim në shtëpi. Ne s'luajtëm nga vendi. Si mund të iknim ne, kur të gjithë ishin ngritur në këmbë!?

— Po të mos i lëshojnë ata të këshillit e po të mos qërohen fashistët që këtu, ne s'luajmë nga vendi, shoku Vasil!

— Po të paktën mos na rrini nëpër këmbë.

U kthye pararoja dhe pas dy minutash kolona partizane filloi lëvizjen. Pas një gjysmë ore morëm vesh se shtëpia e Latos me gjithë milicët brenda dhe anëtarët e këshillit qe rrethuar nga të gjitha anët. Partizanët e larguan popullin dhe pas një heshtje të shkurtër doli Vasili e i thirri rojës:

— I thuaj Selamiut se ka ardhur çeta partizane.

U bë përsëri heshtje. Asnjë nuk fliste, asnjë nuk lëvizte, vetëm një nga ata qentë e Latos lehte me një zë të trashë, të thellë. O ç'qen të egër që kishte Latoja, të fushin lemerinë t'i shikoje. Ne djemtë ki-

shim shumë frikë prej tyre dhe as që i afroheshim shtëpisë së agait.

— Kush është ai që kërkon komandantin?, — u dëgjua një zë nga dritarja e katit të dytë.

— Komisari i çetës partizane.

— Ç'kërkon komisari?!, — njoha zërin e Selamiut.

— Në qoftë se je ti komandanti, dëgjo: Po të japim pesë minuta kohë të lirohen pa prekur këshilltarët, gjithashtu edhe milicët të dalin një nga një pa armë e të dorëzohen!

— Këtu në fshatin tim, o zoti partizan, urdhërojnë unë e nga kjo që kërkon mund të bëhet vetëm dorëzimi i këshilltarëve, me kusht që edhe ju të largoheni menjëherë nga fshati.

— Kushtet tuaja nuk pinë ujë këtu, dhe mos harroni se në këto rrethana, jemi ne që vëmë kushte. Shtëpia është e rrethuar, fshati i tërë është ngritur në këmbë, prandaj, në s'ju vjen keq për kokën, nxirrni jashtë gratë e fëmijët.

Këtë herë zëri i komisarit kumboi fort, jehona e tij u përhap në fshat dhe ma ndezi gjakun, sa më vinte t'i hidhesha në qafë e ta pushtoja. Nga shtëpia e agait vinte një zhurmë e mbytur zërash, një rrëmujë e vërtetë, përplaseshin dyert, hapeshin dritare, dëgjoheshin këmbë, ecje, vrapime të shkurtra, qentë lehnin që të dy përnjëherësh, një fëmijë qante.

— O zoti komisar, — u drodh zëri i Latos, — ta jap unë fjalën se ashtu siç thoni do të bëjmë, po edhe ti më jep fjalën se nuk do të m'i bësh gjë djalit.

— Hajt, se ashtu do të bëjmë? — thirri Vasili.

Papritur u bë heshtje. Edhe qentë pushuan, dëgjoheshin vetëm pikat e ujit që kullonin nga pullazet e nga degët e pemëve duke shpërndarë një zhur-

më të butë. Në atë çast njerëzit kishin mbajtur frymën e përgjonin. Minutat ikin, ikin dhe pritja thellohet, bëhet e gjatë, e gjatë si një rrugë në shkretëtirë, në të cilën baret me ankthin në kraharor, ecën dhe përfytyron diçka të errët, të pakapshme. Ç'do të bëhet vallë për disa minuta? Përfytyron një gjëmë, një përmbytje flakësh e tymi, shungullima plasjesh, britma, lutje njerëzish, përlëshje, kërcënime dhe përsëri pyet: Ç'do të bëhet vallë? Do t'i bindet të atit Selamiu apo do të bëjë sipas kokës?

Sigurisht, nuk jam vetëm unë që mendoj kështu, por ndokush mund ta ketë më të qartë, ndoshta komisari ose komandanti partizan e dinë fare mirë se ç'do të ndodhë.

Duke shikuar siluetën e Vasilit, duke ndier frymëmarrjen e tij, më vjen çudi se si ai njeri është aq i qetë, se si rri aq i shkujdesur duke dredhur nëpër gishta fitilin e bardhë që ka lidhur revolverin e që i ngjan qostekut të sahatit. Mendoj se ai e di më mirë se kushdo se ç'do të bëhet për pak, por s'kam si ta pyes. Prandaj rri e pres, pres me një padurim të madh.

Vasili shikon orën me ndihmën e një çakmaku që e ndez një partizan prapa murit. Mbetet edhe një minutë e në këtë minutë komandanti i çetës dërgon ca porosi. Ndihet një lëvizje gjymtyrësh, dëgjohej ca tinguj të lehtë metalikë, dikush rrëzon një gur apo tjegull, bëhet një zhurmë e zvargur, e mërzitshme, njëri shan natën, murin, tjegullën dhe menjëherë pajtohet me heshtjen, i nënshtrohet. Ç'që ai që e bëri këtë potere? Vështroj Vasilin, jam pranë tij, por ai nuk e di se jam aty, edhe ai pret. Nuk e di se çfarë shprehje mund t'i ketë marrë fytyra në këtë çast, nuk e di ku i rrahin mendimet, megjithatë ai është

gjithnjë i qetë e i sigurtë. Por mua më duket se po i ngatërroj të gjithë me veten time, mos dua që edhe ata të mendojnë si unë, mos dua që edhe ata të jenë në ankth?

Si në një vegim më del përpara syve fytyra e babait me llullë në gojë, këmbëzbathur e me shat. Ai diç bisedon me xha Kocin. Kush do të bjerë i pari vallë? Le ta kisha parë edhe një herë babanë, le të më kishte lënë një porosi... Todi më shpoi që prapa:

— U bënë pesë minuta?

Po matesha t'i thosha pusho, kur dëgjua zërin e xha Kocit i cili kishte dalë te porta e madhe dhe thërriste:

— Prisni, prisni!

Ai shtrëngim, ai ankth, ato hamendje që më kishin pushtuar u shkrinë përnjëherësh, e duke ikur nga mendja e trupi im, më lanë mbi lëkurë një ftohësi, mbi sup ndjeva dorën e Vasilit dhe Todin që më hiqte për mënge e thoshte:

— U dorëzuan milicët!

Nuk luaja dot nga vendi, më dukej sikur më ishin ngjitur këmbët në baltë dhe ashtu i ngrirë, me atë cipën e akullt në trup rrija e vështroja këshilltarët që dilnin nga porta e madhe, vështroja milicët kokulur e duarvarur dhe Kurton me fener që bënte dritë te porta. Komandanti i çetës partizane ndezi një elektrik dore dhe ua mbante milicëve në fytyrë gjersa dy partizanë mbaronin kontrollin. Po unë isha fare i trullësuar, gëzimi më kishte mpirë, këshilltarët kishin dalë shëndoshë e mirë dhe fashistët po dorëzoheshin.

Milicët e çarmatosur i mbyllën në shkollë, ndërsa anëtarët e këshillit qenë përzier me popullin dhe po u tregonin fshatarëve se nuk u ishte trembur syri,

se ia kishin numëruar që të gjitha Selamiut. Iu ho-
dha babait në qafë, ndërsa ai, i ftohtë e i prerë si
gjithnjë, u mjaftua vetëm me një të lëmuar të flo-
këve, por unë ula sytë dhe s'di pse më erdhi turp që
e putha në mes të njerëzve.

— Lëre se ç'vajti!, — thërriste Todi.

Fshatarët nuk deshën të shpërndareshin pa ma-
rrë me vete mysafirë për darkë e për muhabet, por
komandanti i çetës u tha:

— Kemi punë akoma me këta këtu, — bëri me
kokë nga shtëpia e Latos, — do të vijmë më vonë,
tani na lini të mbarojmë punë.

Gratë në fillim, pastaj edhe burrat u shpërndanë,
por mua s'më ikej, kisha vendosur të mos ndahesha
nga partizanët, do të rrija me ta, do të veja pas tyre,
do të bëhesha partizan. Komandanti i fryu bilbilit
dhe përnjëherësh, të gjithë partizanët u mblodhën
në sekondë, me përjashtim të atyre që ruanin shtë-
pinë e Latos. Komandanti thirri disa emra, dha ca
urdhra, pastaj komisari, komandanti e disa partizanë
u nisën drejt e në shtëpinë e Latos. Kur e pashë që
mbeta përsëri vetëm, renda dhe e kapa Vasilin për
mënge.

— Unë që sot e tutje do të bëhem partizan, —
i thashë.

Ai më pa pak si me dyshim e qeshi.

— Mirë, flasim nesër për këtë punë.

— Kjo punë ka marrë fund, — ngula këmbë, —
unë do të bëhem që tani partizan.

Ai vazhdonte të qeshte, ndërsa komandanti më
hodhi dorën në sup e tha:

— E hajde, ç'pret!

Një partizan më rrahu shpatullat, një tjetër
më tha:

— Të lumtë!

Eh, si m'u duk vetja. Partizan e shkuar partizanit, por ç'e do që s'kisha pushkë. Në oborrin e Latos pashë një grumbull pushkësh, nga ato që ua kishin marrë milicëve, zgjedha një të shkurtër, një «patickë» e pa pyetur njeri e hodha në sup. Ai partizani që ruante armët më pa me habi, por Vasili i shkeli syrin. «Kaq qe puna», — thashë me vete. Kur të më shikonin shokët s'do t'u besonin syve; kur të më shikonte babai, nëna... Ç'do të thoshin vallë?

IV

Isha i lumtur, më dukej si ëndërr që isha bërë partizan. Latoja kish dalë te shkallët dhe mbante në dorë një fener gazi. Qe zverdhur e kërrusur edhe më tepër, mustaqet i kishin rënë poshtë dhe bënte mundim të madh që të dukej i qetë e i qeshur. Nuk e di në më vuri re, nuk e di a më njohu, por më duket se qe aq i trubulluar, sa as shikonte as dëgjonte. Kushedi çfarë inati e brente përbrenda dhe ai inat, doemos, ia gllabëronte mendimet e shikimin. Kushedi ç'plane thurte dhelpra plakë ato çaste. Megjithatë, qetësia e fytyrës së tij të bënte ta kishe zili dhe ashtu siç hiqej, të bënte të besojë se ai njeri kishte besim të madh në veten, se nuk i trembej syri nga asgjë e nga askush e që mund të kapërcente mbi çdo dallgë.

Kur u afruan komisarri me komandantin, i dha fytyrës shprehje tjetër, gazmore, dhe këtë pamje e ruajti deri sa «mysafirët» hynë në dhomën e miqve, në dhomën e madhe. Prapa portës qëndroi një partizan dhe unë. Ishte ai partizani që më mori me vete.

O sa njeri i mirë që ishte ai! S'm'i hiqte sytë, më nënqeshte, dhe, siç më dukej, do të bëheshim miq të ngushtë, se miqësinë e ardhshme nganjëherë ta ndien zemra. Ai quhej Raqi.

Dhoma e miqve ishte shtruar me qilima, me mindere, me poste e jastëkë. Në vatër digjej një goxha zjarr dhe Kurtoja, shërbëtori besnik i plakut, rrinte në këmbë gati për shërbim.

— Urdhëroni, rrini shokë, shtëpia na i do miqtë, — murmuriti plaku, — sillna rakinë ti, ore, — iu drejtua Kurtos.

— Prit, o i zoti i shtëpisë, — brofi komisari, — s'kemi ardhur për raki, kemi punë tjetër, ku e ke djalin?

— Miku pi një raki a një kafe, pastaj...

— Lëri ato, prit miq të tjerë me raki, jo ne!, — foli ashpër komandanti.

Plakut i shkoi një dridhmë e lehtë në trup, por ajo dridhmë nuk ia errësoi pamjen e qetë, por si edhe më parë, me atë buzëqeshje si të skalitur në fytyrë, nxori kutinë e duhait dhe ia vuri në prehër komandantit, pastaj mori mashën dhe nxori një thëngjill nga vatra, vetëm kur foli, zëri i kishte ndryshuar pak.

— Foli Selamiut, Kurto!

Disa sekonda u bë një heshtje e thellë. Të dukej sikur njerëzit nuk merrnin frymë. Vetëm zjarri në vatër kërciste, drutë prej dushku përhapnin një aromë të këndshme dhe afshi ndihej që larg. I zoti i shtëpisë, gjithnjë me atë pamjen e mikpritjes të skalitur mbi fytyrë, megjithëse kishte mbetur i zhgënjyer nga ftohtësia e mysafirëve, prapëseprapë që i qetë dhe kishte po atë besim në vetvete. Unë e vësh-

troja me vëmendje. O si i lëviznin sytë, herë mbi komisarin, herë mbi komandantin!

Gjithnjë më kishte habitur Latoja me sjelljen dhe qëndrimin e tij. U përshtatej aq bukur rrethanave, sa ishte zor që të kishte të dytë. Ai ishte me të vërtetë djall e dhëlpër së bashku, por kësaj here ndryshonte puna, nuk kishte të bënte as me fshatarë të humbur as me njerëz të radhës së tij, jo, kishte të bënte me burra të vërtetë, me komunistë, me partizanë, që, sa të urtë e të dashur janë me popullin, aq të ashpër e të prerë bëhen me armikun. Dhe Latoja qe një armik i fshehur që tërë punët e fëlliqura i bënte nën rrogos. Këtë nuk e dija vetëm unë, por e dinte e gjithë fshati, burrat e gratë. Dhe heshtja po zgjatej e ne po prisnim, kur befas u dëgjua një plasje, pastaj një batore automatiku dhe zëra njerëzish. Të gjithë brofën në këmbë, ndërsa Raqi, që ishte me mua, mori shkallët tatëpjetë. Mbete si statujë në mes të çardhakut.

— Kush shkrehu?, — pyeti komandanti.

Sigurisht pyetjen ma bëri mua, por unë, i hutuar siç isha, s'dija ç'ti thosha. Komandanti më pa në sy ndërsa unë zbrita shkallët. Në oborr ishin mbledhur disa partizanë dhe po pyesnin Kurton, ndërsa Raqi pështyu me inat dhe bërtiti:

— Gjumi ju kishte zënë, o të shushatur, përse ju kishim lënë rojë? Ptu, ju marrtë dreqi!

Atë çast u kthyen dy partizanë. Njëri qe mbuluar me gjak në fytyrë. Armët i kishin në dorë dhe dihasnin.

— Iku!

E zura për krahu Raqin, ai më pa me keqardhje e duke kafshuar buzën nga inati i doli përpara komandantit që kishte zbritur poshtë.

— Na iku kodoshi!

— Iku?!

— U hodhi bombën, por mirë që s'i la në vend, vetëm njëri u plagos.

Komandanti u shtrëngoi dhëmbët, këputi më dysh cigaren dhe e pështyu me inat, gjoksi iu hodh përpjetë dhe tundi kokën në shenjë kërcënimi. Prisja që të shpërthente, por për çudi uli kokën dhe ngjiti shkallët me nxitim. Te pragu i portës komisar i pyeti:

— Si është puna?

— E ndezi Selamiu, sulmoi dhe iku, — duke iu kthyer Latos: — Por mos kujto se do të shpëtojë pa dhënë hesap, në mos sot nesër, s'ka ku të futet.

— Ç'faj ju kam unë në këtë mes, — u zgërdhi Latoja.

— Ulu, se kemi punë edhe me ty, — ndërhyri Vasili. — Ti ke shumë faje. E para se je i ati i një tradhtari që ka shitur nderin dhe shpirtin, e ti e shikon të veshur milic dhe e përkrah, i rreh shpatullat, s'është kështu? Prandaj edhe ti s'je më i mirë se ai. E dyta, ti je një armik i Luftës Nacionalçlirimtare e na lufton me lloj-lloj mënyrash. Ke llapur shumë, u hëdh helmin e tradhtisë fshatarëve dhe ke përdorur pushtetin e kryeplakut për t'i çoroditur njerëzit. Dhe e treta, që është faji më i rëndë, është bashkëpunimi yt me okupatorët e tradhtarët. Italianët e ballistët gjejnë strehim në shtëpinë tënde. Në dimër plaçkitët fshatin, sot e bëtë fora me këshilltarët. Dhe shtabi i këtyre veprimeve të fëlliqura ka qenë shtëpia jote, besoj se nga kjo dhomë kanë dalë urdhrat...

Befas Latoja lëvizi, sytë i ndritën dhe fytyra iu mbush me rrudha.

— Nuk na qenkan faje këto?, — pyeti komandanti.

— E keni marrë ashpër, djema, — nënqeshi me djallëzi kryeplaku, — nuk bën të më gjykoni në shtëpinë time.

— E po ja që kështu e kemi ne, të gjykojmë e të bëjmë sus, — buçiti komandanti me zërin e trashë e të ngjirur. — Ti mos na shit mend, po dëgjo komisarin dhe vëri në kokë këto fjalë, — duke zgjatur përpara fytyrën thatanike, lëkurashpër e të kuqërreme nga dielli e thëllimi, shtriu duart plot damarë, i vuri mbi kupat e gjunjëve e ia nguli sytë Latos mu në bebëza.

Komandanti dikur kishte qenë hyzmeqar dhe kishte punuar rëndë, kishte ngrënë kërbacët e agait e të qehallarëve, kishte provuar përbuzjen dhe poshtërimin, kishte provuar urinë dhe kapitjen, kishte rrojtur gjithnjë nën kërcënimin e agait dhe kishte mbledhur në shpirt një lëmsh të ngurtë e të hidhur. Ndoshta për këtë arsye, kur fliste, shikonte përdhe, sikur u fliste plisave të brazdës që lëronte, po tani ishte mësuar ta ngrente kokën dhe nuk druhej të të shikonte drejt në sy. Fjalët e tepërta nuk i honepste dhe aq më pak, s'të duronte po ta gënjeje. E si mund ta duronte Laton ai, komandanti, që ua dinte mirë hiletë bejlerëve e agallarëve, ua njihte shpirtin më mirë se kushdo dhe që i urrente më shumë se kushdo! Kur i kujtoje bejlerët e agallarët, ta priste shkurt: «Nuk dua të dëgjoj për bej e aga». Kur i del përpara ndonjë nga ata, nuk përmbahet fare, i gufon gjoksi nga inati, i dridhet trupi e i skuqen sytë. Me fshatarët shtrohet këmbëkryq, u flet për qëllimet e luftës e të komunistëve. Edhe me ballistët e gënjyer e të mashtruar bisedon shtruar, mundohet t'u mbushë ko-

kën, t'i bindë, t'i sqarojë, t'u tregojë rrugën e drejtë...
Sa ka ndryshuar ky burrë!

Këto kisha dëgjuar në bisedat e babait me shokët për komandantin e po mendoja, kur zëri i tij u dëgjua përsëri i ashpër dhe i prerë që iu drejtua ish-kryeplakut:

— Dëgjo këtu ti, me ju i kemi hesapet të shkurtra ne, dhe në s'e paske marrë vesh akoma, mësoje tani. — Nga zemërimi kafshonte buzën.

— Unë jam robëruar për Shqipëri, si kështu m'i hidhni poshtë xhanëm?!

— S'ke bërë asgjë për Shqipërinë ti! Njerëz si ti i kanë vënë kazmën Shqipërisë. Mos na shit mend këtu!, — vazhdonte po me atë duf komandanti.

Latoja u bë mehit në fytyrë, diçka deshi të thoshte, por fjalën e la përgjysmë, iu lidh goja, s'e gjeti dot fjalën që i duhej.

E kishte humbur toruan, sytë i digjeshin si prush dhe buza e poshtme i kishte vajtur shtrembër, trupi i qe kërrusur edhe më, por unë e dija që dhelpra plakë ziente përbrenda, thurte plane, shfrynte dhe hante mishin e vet.

— Hajt tani, pa na trego odat, se do të bëjmë kontroll, — urdhëroi komandanti duke u ngritur në këmbë.

* * *

Pas kontrollit, nxorëm nga shtëpia e Latos dy pushkë turke të lyera me vaj, një nagant e një kuti me fishekë. Neziri, hyzmeqari i Latos, me një torbë në krah, doli nga kolibja e u bashkua me ne. Ja si na doli Neziri, hyzmeqari më i vjetër, ja kush paska

qenë. Latoja skërmiste dhëmbët dhe e vështronte me egërsi. Neziri i hodhi një shikim plot urrejtje Latos dhe pështyu mu përpara këmbëve të tij. Plaku u drodh, nënqeshi me djallëzi, por si gjithnjë i shkujdesur, bëri ca hapa në oborr, tundi kokën me keqardhje dhe u mbështet te muri i kolibes. Dola i fundit nga shtëpia e Latos dhe ktheva kokën, kur për çudi e pashë të përhumbur, me vështrimin nga kopshti i qershive që zbardhëllente nga lulet e bardha të porçaçelura. Nga kopshti vinte një përzierje erërash, dheu e plehu, ndërsa njëri nga qentë filloi të angullinte e të hakërrohej.

Te shkolla ku kishim mbyllur milicët e çarmatosur ishin grumbulluar fshatarët. Njëri prej tyre i foli Nezirit:

— A t'u kthye mendja, o Nezir?

— Kaq e pati kjo punë, tani s'më ndan gjë nga partizanët.

Këto fjalë i tha me zë të ulët. E pashë se si iu hodh gjoksi përpjetë nga një psherëtimë e thellë, si i lotuan sytë, si iu afrua komisarit, si e morën në mes partizanët e si filloi të çelej pak nga pak.

Gëzimi i asaj dite të paharruar, kur çarmatosën fashistët e kur unë i thashë vetes partizan, m'u prish shpejt, që të nesërmen, sepse ma punuan keq.

Të nesërmen unë u ngrita vonë, aty nga pasdreka, u veshja, hodha pushkën në sup dhe u bëra gati. Vasili po përshëndetej me prindët, kur papritur, erdhi më dha dorën edhe mua. «Bën shaka», — thashë me vete. Por jo! S'qe shaka ajo, e kishte me gjithë mend. E pashë me habi.

— Çfarë, s'po më merr në çetë?... A nuk jam unë partizan i çetës?

— Kush tha se s'je, po partizanët ne i kemi kudo,

në çetë e në fshat. Ti do të qëndrosh këtu dhe do të punosh për çetën.

Kjo më ardhni fare e papritur, s'më shkonte kurrë në mendje të ma bënte kështu, dhe kush pa, Vasili, ai, për të cilin unë lija kokën. Fjalët e tij më trallisën, e humba fare, më mirë të mos isha. Vasili më pushtoi me krahët e tij të fuqishëm dhe shtoi:

— Ti je partizani i çetës sonë, je pionieri i çetës, po si thua ti, s'duhet të lëmë partizanë të ruajnë fshatin, t'ia lëmë në dorë armiqve?...

Nuk e pashë Vasilin kur iku se kisha mbuluar fytyrën me pëllëmbë e po qaja, veç dëgjoja tim atë që po qeshte me gjithë zemër e po ma hiqte pushkën nga supi.

— A ke fishekë?, — pyeti babai.

Po kë pyeste ai? Ku kisha mend unë? Më vinte turp nga vetja, më vinte turp nga ai partizani që u bëmë miq, më vinte turp nga Neziri e nga të gjithë ata që më kishin parë me pushkë e që tani do të më shikonin pa pushkë. Kjo s'durohej. Ndërmjet lotëve pashë trubull babanë me pushkën time, nënën që qeshte me mua dhe qenin që më vështronte në sy, zgërdhihej dhe nxirrte gjuhën sikur më përqueshte.

* * *

Ditët e qershorit po mbaronin. Zakonisht nga fundi i këtij muaji lidheshin kontratat e vileshin qiratë. Se si e kishin gjetur pleqtë këtë kohë, nuk e di, po ky zakon mbahej. Edhe Isai në qershor pat ardhur vitin e kaluar dhe pati zbrazur qesen tonë. Pati ardhur edhe në dimër e pati rrahur babanë. Kur e kujtoja atë poshtërim që i kishte bërë babait, më

hipte gjaku. Do të vinte vallë? Po sikur të vinte?
Im atë as që e kujtonte, ndërsa mua më hante mer-
raku dhe vajta e pyeta:

— Sikur të duket Isai?

Im atë më pa me vërejtje, i dha trupit përperjetë,
shkundi llullën me pëllëmbë dhe foli i qetë:

— Po të shkelë edhe një herë në fshat, s'e lë të
ikë! Po ti mos harro të qërosh barërat nga domatet.

— Kaq tha babai e u nis.

Më erdhi për të qeshur dhe pyeta veten: «Ke
parë partizan që të merret me domatet? Ja, shiko,
unë jam një i tillë!».

Babai vente në fshatrat fqinje, herë vetë, herë
me ndonjë karvan kafshësh, duke shpënë miell ose
duke sjellë drithë, lesh apo lëkurë të thata për ne-
vojat e çetës partizane. Të gjitha këto mallra grum-
bulloheshin në shtëpitë e Taqit. Drithin e bluanin
te mulliri i fshatit, leshin e punonin plakat ndërsa
me lëkurët merrej xha Koci. Ai që i vetmi për opinga,
apo s'i bënte të lehta e të forta sa të dukej vetja sikur
fluturoje me to. Ama edhe çeta që rritur e thuhej
se do të bëhej batalion, me kompani e me skuadra.
Vetëm nga fshati ynë kishin vajtur në çetë nja gja-
shtëmbëdhjetë vetë, midis tyre edhe Neziri, hyzme-
qari i Latos; ndërsa nga Korça vinin përditë të rinj
e të reja dhe bëheshin partizane. Ata vinin më parë
në fshatin tonë pastaj niseshin për në çetë, po të
parën gjë që mësonin ishte çarmatosja e fashistëve.
U tregonim edhe shtëpinë e Lato ballistit, që ishte
shtëpia më e madhe në fshat, u tregonim edhe se si
ishte katandisur agai, se vetëm një hyzmeqar i ki-
shte mbetur besnik, se dy të tjerët, Beqoja me Sefon,
kishin ndjekur shembullin e Nezirit, kishin ikur e
kishin hedhur gur. Tani plaku nxirrte në punë nu-

sen e Selamiut, dy çupat e dy djemtë e vegjël, njërin prej të cilëve e kishte lënë të ruante delet e lopët.

Sa për Selamiun, ai qe zhdukur, kishte nja dy muaj që s'qe parë në fshat dhe asnjë nuk e dinte se ku qe e çfarë bënte.

Plaku qe mbyllur brenda, nuk dilte as në fshat, nuk vinte as në qytet, dhe për llogari të tij dilte Kurtoja, besniku i Latos. Na vinte inat sa s'thuhet me atë Kurton, po nuk i mbushej koka katranit dhe, si ai qeni besnik që lëpin duart e të zotit, ashtu edhe ai, rrinte e lëpinte kothelet e agait. Po dhelpra plakë ia kishte bërë magjinë dhe i kishte dhënë të kuptonte se një ditë do ta bënte dhëndër!

Për Kurton thoshin se ishte farefis me Laton, se kishte ardhur nga Devolli që kur kishte mbetur jetim dhe gjoja Latoja e kishte bërë bir në shpirt. Këto i dinte tërë fshati, këto i mësonin edhe partizanët e rinj, vetëm punën time s'e merrte vesh njeri.

Një ditë, Selamiun e kishin parë në Korçë, në kafe «Kolonja» duke pirë raki me ca xhandarë. Gjithë shqetësimin e vet për këtë lajm babai e shprehu duke tundur kokën e duke skërmitur dhëmbët. Po ky lajm nuk qe pa rëndësi. Armiku i fshatit dhe i çetës, që u kishte ikur nga duart partizanëve e që kishte mbetur pa milicë, zor të kishte harruar ç'kishte ngjarë. Nëna ra në mendime, ndoshta ajo i shikonte punët më hollë ose shqetësimi i saj ishte më i madh e më i papërmbajtur nga ajo frikë e natyrshme që e ka vetëm një nënë. Kur e pyesnin babanë, ai thoshte:

— Në kërkon t'i bëjë varrin vetes!

Kjo shprehje e gëzonte paksa nënën, por nuk ia hiqte të gjithë frikën, ndërsa mua më entuziazmonte. Nëna kishte të drejtë kur thoshte se babai nuk e njihte frikën, ndërsa shokët e çetës e kishin studjuar

ndryshe punën, dhe ja se çfarë porosi i dërgonte Vasili këshillit të fshatit me anën e një letre:

V.F. — L.P.

Nga burime të sigurta, marrim vesh se Selamiu po mbledh përsëri milicë dhe është vënë në krye të një batalioni ndëshkues. Nga ana jonë, ne nuk presim asgjë të mirë prej tij, ai do të mbetet armiku ynë gjer në fund.

Për t'i dalë përpara ç'do së papriture, të merrni këto masa:

Të organizoni shërbimin e rojeve (me qëllim vëzhgimi) si ditën ashtu edhe natën!

Të mbani lidhje të rregullta me ne dhe të na informoni për çdo gjë me anën e korrierëve!

Merrni masa që në rast se armiku orvatet të hyjë në fshat, anëtarët e këshillit dhe aktivistët të mos bien në dorën e tyre.

*Materialet shpërndajini në njerëzit e sigurtë!
Forconi konspiracionin dhe vigjilencën!*

Vasili

Pozitë, më 8 korrik 43.

Tani çdo gjë u sqarua e u saktësua.

— Le të bëjë ndonjë proçkë, — tha im atë, — pa kam borxh ta shuaj me gjithsej.

Ndërkohë që Taqi po digjte letrën, unë kërceva nga vendi e fola:

— Na lini ne të rinjtë të bëjmë rojë.

Thashë kështu se më dukej që Vasili më kishte harruar dhe gjithashtu unë si pionier i çetës do të

bëja tamam punën e një partizani, ashtu siç e quaja veten.

Babai më pa me dyshim dhe skërmiti dhëmbët.

— Ti, Gurkë, — tha Taqi, — shko e lajmëro shokët e këshillit të vijnë këtu!

O ç'mendime po më vinin në kokë! Një herë thosha të bënim një ushe në plepat e bostanit tonë, tek ai plepi më i lartë, nga dukej për bukuri gjithë fusha dhe rruga automobilistike. Një herë më dukej se do të ishte më mirë sikur vëzhgimin ta bënim që nga këmbanarja e kishës që ishte mu në mes të fshatit dhe po të diktonim gjë t'i binim këmbanës. Mendimin tim do t'ua tregoja shokëve të këshillit dhe më dukej se s'kishte përse të ma hidhnin poshtë.

Atë ditë në shtëpinë tonë u bënë dy mbledhje. Në mbledhjen e dytë morën pjesë aktivistët dhe ne të rinjtë. Ne të rinjtë ishim nja dymbëdhjetë vetë si më të zgjedhur, por mua sepse më dukej vetja një shkallë më lart se ata. Ndoshta se kisha qenë ca orë partizan e kisha mbajtur pushkën në sup, apo se isha me të vërtetë partizan i çetës, ashtu siç më kishte thënë Vasili e komandanti e se kisha lidhur miqësi me atë partizanin, Raqin. Dhe mbledhja filloi.

Ishte e para herë që flisja midis njerëzve dhe ishte e para herë, ndoshta, që të gjithë ata njerëz më shikonin vetëm mua e prisnin të dëgjonin fjalën time. Vura re se më tepër më shikonin Todi me Vanin. Po të them të drejtën më vinte edhe ca turp, por jo më tepër nga shokët e nga të tjerët sesa nga prindët. Nëna gati po më përpinte me sy, ndërsa babai, përkundrazi, më dukej sikur s'e kishte mendjen fare tek unë e kushedi ç'mendonte. Se pse m'u mor goja, po e mblodha veten kur pashë fytyrën e gëzuar të nënës dhe fola:

— Roje do të bëjmë ne, kështu kemi vendosur, — s'e kuptova se si më shpëtoi ajo fjalë, — dhe mua më duket fare mirë që vendin ta caktojmë ose te plepat tanë ose te këmbanarja e kishës. — Si thashë këto fjalë, hodha sytë nga im atë, por ai le që s'e ngriti një herë kokën të më shikonte, por edhe atë drej llullë s'e la rehat dhe sikur e bënte enkas që ma shfrynte tymin përpara. Befas u ula, ndërsa të tjerët prisnin të flisja akoma.

— Kaq kishe, o Gurkë?, — tha Taqi.

— Ja këto që thashë.

Mendimi im u pranua dhe si vend më i përshtatshëm për vëzhgim u zgjodh kisha. Pastaj na vunë Kiçon si përgjegjës dhe detyra e tij ishte të na bënte orarin e vëzhgimit e të kontrollonte detyrën tonë. Më në fund na porositën që këto që u thanë në mbledhje të mbaheshin sekret.

Kiçoja, me ato këpucë ushtarake me gozhdë (s'kishte as dy muaj që qe liruar nga ushtria), që kumbonin kur ecte mbi gurë, hipi i pari në këmbaneri dhe hodhi sytë.

— O, o, lëre se ç'qenka këtu!, — tha. Pastaj nxori një palë dylbi (i kishte futur nën këmbishë) dhe zuri të përgjonte.

Eh, sa ia kisha zilinë Kiços, me ato këpucë ushtarake, me kollan të gjerë meshini në mes, me qilota të gjelbra italiane, me një palë mustaqe spicë dhe me dylbi, më dukej tamam si një oficer në krye të detyrës. Apo s'kishte një të folur tërë seriozitet. Veç nuk dija në kishte pushkë, po me sa më dukej, ai tip jo vetëm pushkë që kishte e kishte, por do të kishte edhe ndonjë kamë të fshehur në hatulla.

Ca ditë e patëm zor me Kiçon, se na vuri ca rregulla të forta, sa që na dukej vetja sikur ishim

ushtarë, po unë s'e bëja veten dhe, si partizan që isha, megjithëse ai s'e dinte atë histori, tregohesha më i gatshëm e më i vendosur se të tjerët, aq sa Kiçoja zuri të më tregonte si shembull dhe, kur ndonjë hidhte vickëla, bëhej akoma më serioz dhe i thoshte vetullngrysur:

— Hap sytë ti, ore majmun, bëj siç bën Gurka dhe mos harro: detyra mbi të gjitha!

Ai na mësonte si të shikonim me dylbi. S'qe ndonjë punë e zorshme ajo, po ja që ai i vinte rëndësi vidës rregulluese.

— Ky është rregullatori, me anën e këtij e afron dhe e qartëson objektin.

Dhe ne shikonim të gjithë me radhë një orë në ditë. Kur ishte në qejf, se nganjëherë seç i hipte inati dhe nuk guxojë t'i thoshe një fjalë, niste e na tregonte për rregullat ushtarake, për llojet e armëve të zjarrit, për galetat, për konservat; na tregonte se si ngriheshin çadrat, si mbërthehej bajoneta... Shiste apo s'shiste mend Kiçoja me ne! Po një herë e pyeta:

— Ke pushkë, o Kiço?

M'i ndriti sytë një copë herë sikur të më thoshte: «kjo punë s'të duhet ty!», — por pastaj duket u pendua dhe fap, një të nxjerrë një revole.

— Kjo është beretë italiane, tetëshe!

Atëherë m'u mbush mendja top se me atë s'bëhej shaka. E mbajti një copë herë revolen në dorë. Metali i zi si në mavi ndriste, duket e lyente përditë me vaj. Pastaj e rrotulloi në dorë dhe e futi në xhep. «Dhe unë i them vetes partizan! Ku Kiçoja e ku unë!».

Sa bukur kalonte koha atje, në majë të këmbanërisë. E çfarë s'të shikonte syri: fshatin e kishe si në pëllëmbë të dorës, edhe fushën përreth, korijen me plepa si një oazë, arat, livadhet, kopshtet, rrugën automobilistike, kamionat që shkonin e pluhurin që linin prapa, apo kopetë e dhenve që kullosnin mezhdave, lejlekët që gjuanin gjarprinj e minj fushe. Të dukej vetja zot mbi të gjitha. Dielli shkëlqente gjithë ditën gjer në perëndim dhe u jepte fshatit, kopshteve, arave e livadheve ngjyra të kuqërreme e mavi, të verdhë e të blertë, ngjyra që s'i kishim parë ndonjëherë. Si s'na kishte rënë ndër mend më parë të hipnim atje! Po më kot, se s'do të na kishte lënë epitropi, ndërsa tani s'na fliste (xha Mihali kishte ndryshuar, edhe priftin nuk e besonte më). Qe burrë i ashpër Mihali, dhe ne e kishim inat sepse nuk na linte të hipnim te mani i madh i kishës. Mirëpo tani që skuadra jonë u vendos në kishë, vinte na thërriste e na dërgonte të mblidhnim mana në një gavatë të vjetër ushtarake. Hanim sa dëndeshim, po i shpinim edhe Mihalit që rrinte në hajatin e kishës e thurte muhabet me pleqtë që në mëngjes e gjer në darkë.

Një mëngjes s'më hapeshin sytë. Nga dritarja hynte një rreze dielli e ngrohtë dhe më binte mbi fytyrë. Kthehesha në shtrat sa në një krah në tjetrin e ndieja një kënaqësi të madhe. Ajo rrezja e diellit më nanuriste dhe më yshtte për gjumë. I kredhur në atë ëmbëlsi po shtriqesha, ndërsa babai me zë të trashë e të rëndë, më fliste mbi kokë:

— Ngrehu partizan, ngrehu de, apo s'do të bëni roje sot? Hajt gjumash, mos e tepro!

Hapa sytë, kur befas u duk nëna duke thirrur:

— Këmbana, këmbana, ngrehuni!

Brofa, u veshja me nxitim e dola. Zëri i nënës përzihej me tingullin e këmbanës. Po kush i binte ashtu?...

Papritur pashë Raqin, partizanin, me të cilin ishim bërë miq atë ditë kur çarmatosëm milicët në shtëpinë e Latos. Ai dhe nja katër të tjerë po nxitonin në udhën tërë pluhur me armët në dorë. Përmatanë kopshtit pashë një grup tjetër partizanësh, edhe ata po vraponin. Nga fshati vinin zëra njerëzish. Si ishte puna vallë!?

— Hajt lëviz, mos rri si hu!, — thirri babai. — Nuk e kupton se po vijnë fashistët?

U hodha përpjetë sikur më shpoi ndonjë gjemb i hidhur. Babai me pushkë në dorë, me atë pushkën time dhe me llullën në gojë, mbylli portën e ahurit. Befas krisi pushka, një batare e fuqishme dhe disa gjëmime të forta shurdhuese u përhapën si rrufe nga fundi i kopshtit.

Bëj gati plaçkat, Sofi!, — thirri babai dhe u turr përpara duke rendur mes për mes kopshtit. Mbeta si në mëdyshje. Pushkët binin pa pushim. Nëna po nxirrte plaçkat, ndërsa unë ia mora vrapit prapa babait. Dëgjova nënën që po më thërriste, por unë vrapoja andej nga dëgjohej krisma e pushkëve. Sa më tepër ikja, aq më pranë dëgjohej lufta. Zemra më hidhej përpjetë dhe një kërshtëri e çuditshme më shtynte përpara, kur papritur dëgjoj një zë, po ai s'qe zë po klithmë e fortë; pashë edhe një dorë që tundej në erë.

— Ej torollak, kthehu ore, ku vete, kthehu ore, nuk shikon se po u futesh në hundë fashistëve!

Paralajmërimi ishte kërcënues, dhe pa e kuptuar

as vetë isha shtrirë në tokë e po ngjeshja kokën në dhe. Ushtarët me helmata e me rroba të gjelbra ishin pesëdhjetë metra më tej. Menjëherë filluan të shtinin mbi mua. Plumbat më fërshëllenin mbi kokë, ca nguleshin në dhë përpara fytyrës sime, ca anash. U hoqa zvarë së prapthi, por plumbat s'më ndaheshin.

— Hiq ore!, — dëgjova zërin e babait.

Sa i fortë ishte ai zë, por nuk ngreja dot kokën që ta shikoja se si luftonte babai me pushkën time. Pashë një ushtar që po vinte zvarë drejt meje. Helmeta i ndriste, rripin e pushkës e kishte shkuar në krah. Më erdhi të pëlçisja dhe kafshova buzën sa e gjakosa. Atë çast më duhej pushka. Ushtari ishte fare pranë. Ai qëndroi dhe ngriti pushkën po në atë çast i dha trupit përpjetë, qëndroi disa sekonda ashtu pastaj ra përmbys. Dikush nga partizanët kishte zbrazur një batore mbi të. Se kush më hoqi për këmbë. Ktheva kokën e pashë Raqin nga Korça, mikun tim. Ai qe mbuluar në djersë, dihashte dhe diçka pëshpëriste nëpër dhëmbë, por unë nuk merrja vesh asnjë fjalë, ose ngaqë ai nuk i thoshte tamam ose nga zhurma e luftës që sa vinte po ashpërsohej për të mbrojtur tërheqjen tonë. Pas pak kishim dalë jashtë rrezikut dhe unë kisha shpëtuar për mrekulli.

Kur e pashë se të gjithë po më shanin për atë marrëzi që kisha bërë, më erdhi turp. Nuk ngreja dot sytë të shikoja Vasilin, ndërsa babai më shikonte vëngër, por nuk më tha asnjë fjalë. Vetëm shpëtimtari im m'u bë shok e, duke më hedhur dorën në qafë, më tha me zë të butë:

— Shpëtove kot së koti! Ki mendjen tjetër herë, mos u fut atje ku s'është vendi për t'u futur.

Ngrita kokën dhe e pashë drejt në sy.

Ç'ti thosha. E kisha shkelur, dhe me atë veprim të pamenduar kisha vënë në rrezik edhe jetën e shokut tim. U pendova thellë. Partizanët qenë hapur për së gjati një hendeku. Përpara ishte një ugar ku kishin zënë pozicion italianët. Armiqtë ishin shumë dhe shtinin me shumë lloje armësh, ndërsa nga ana jonë qe vetëm një mitraloz. Në xhade dukeshin makina në lëvizje, ndërsa një mortajë filloi të qëllonte, po predhat, më të shumtat binin prapa shpinës sonë dhe na mbulonin me dhe.

Lufta u ndez keq. Partizanët po i bënin ballë me trimëri një ushtrie të madhe dhe italianët s'po bënin asnjë hap përpara. Nja katër ushtarë kishin mbetur në mes të ugarit dhe nuk guxonte asnjë t'i tërhiqte. Çdo gjë e vështroja me habi të madhe, po më tepër më habiste qëndresa e atij grushti partizanësh. Sikur të qe futur e gjithë çeta në luftë, me siguri italianët do të ishin bërë kërmë, por pjesa tjetër e çetës dhe fshatarët vullnetarë ruanin krahët që të mos rrethoheshin fshatit. Nuk e dinim a ishte me ta Selamiu, nuk e dinim as edhe çfarë qëllimi kishte ai operacion, por të gjithë e merrnim me mend se ai, mjekërziu, ishte nisur të ndëshkonte fshatin.

— Këmbë përpara s'po bëjnë italianët!, — i thashë Raqit.

— Nuk na çajnë dot, — tha Raqi duke ndërruar krehrin e fishekëve.

Ai kishte një pushkë të shkurtër që qëllonte për bukuri. Edhe krahët i kishte të shkurtër e të trashë si pushka, plot muskuj e qime të verdha, fytyrën katrore në ngjyrë bakri e gjithnjë të qeshur. Ishte gurgdhendës dhe kishte qenë nja gjashtë muaj në burg se e kishin zënë duke lexuar një komunikatë.

E kishin torturuar, por Raqi s'kishte nxjerrë asnjë fjalë nga goja.

«Shpëtova me ndihmën e shokëve, se Partia ka lëshuar rrënjë të thella në popull. Agjitorët e saj punojnë edhe me xhandarët, u tregojnë të vërtetën dhe një pjesë i aktivizojnë në luftë kundër fashizmit».

Raqi më tregoi ish-xhandarin, i cili kishte organizuar arratisjen e Raqit nga burgu. Ai ishte pranë babait dhe luftonte me trimëri.

Të gjithë luftonin, vetëm unë rrija poshtë hendekut dhe dëgjoja krismat e pushkëve, të bombave dhe plasjen e predhave. Kur ngreja kokën që të shikoja se si luftonin, ai më binte me bërryl. S'kisha ç'të bëja. E kuptoja, që të gjithë, përveç Raqit, më kishin bela, ndërsa mua më vinte keq që ata harrojnë se unë isha partizan i çetës e këtë e kisha treguar përpara të gjithëve. Po ndoshta tërë punën ma prishte im atë. Sikur të mos ishte ai atje, ose të kisha pushkë, nuk besoj të dilte ndonjë kundra meje.

Këto mendoja, kur dëgjoja zërin e komisarit që po më thërriste.

— Nisu shpejt në fshat, — tha duke më dhënë një letër, — dorëzoja nënës në dorë dhe bëj siç do të të thotë ajo.

U pa sheshit se nuk donin të më kishin atje. E gjetën shkakun se si të më zbonin, por nuk mund të bëja ndryshe, isha i detyruar të bindesha, aq më tepër kur këtë detyrë ma ngarkonte Vasili. Po ndoshta puna ishte urgjente dhe s'kishin kë të dërgonin veç meje. E futa letrën në çorap dhe ndoqa pas komisarit. Kur kalova pranë babait, ai më pa i vrenjtur, ndërsa Neziri tundi kokën dhe bëri buzën në gaz. Më dukej se atij i qe bërë qejfi që kishin vajtur në

vijën e parë. Vasili më nxori në një arë me misër dhe më tregoi se nga duhet të shkoja.

Një copë rrugë u hoqa zvarë duke dëgjuar mbi kokë fishkëllimën e predhave, por pas pak, kur zura të vrapoja, fishkëllimat u bënë më të forta e më të shpeshta dhe predhat pëlcisnin e përhapnin një shungullimë të ashpër. Toka po rëmohej me rreptësi, fashistët po godisnin me to fshatin dhe tymi i plasjeve po ngrihej mbi fshat si re, ndërsa prapa shpinës sime partizanët po zbrapsnin sulmet e ushtarëve.

Vrapoja sa më hanin këmbët, sa nuk e mora vesh si kisha arritur aq shpejt në shtëpi. Shtyva portën dhe hyra brenda, por në atë çast u tund e gjithë shtëpia nga një plasje e fuqishme e cila më shurdhoi veshët e më verboi sytë.

V

«Nuk e di kur do të shpëtoj nga kjo ëndërr ngjethëse dhe torturuese, por më duket se krahët e saj janë shumë të fuqishëm e këmbëngulës. O sa e bardhë më duket fytyra e Vasilit, e sa të zeza e sa të trasha duken mustaqet e vetullat e tij. Ia shikoj edhe sytë, por edhe ata kanë një shkëlqim të fortë, më shumë se kurdoherë. Po kjo infermierja ç'kërkon që po ma sfilit fytyrën kështu, po Kiçoja, komandanti ynë, me ato fasha çeroto në faqe e në ballë, përse më shikon kaq ngultas. Dëgjoj edhe ca zëra, dëgjoj edhe ca rënkime. Ja, shikoj Taqin barkzbuluar, shikoj edhe një palë duar dhe një pincë të ndritshme me maja të holla që i nxjerr nga barku një askël predhe të mprehtë e të zezë që pikon gjak. O si ulërin Taqi! Po nëna, po babai?...

Jam i trullësuar dhe kam në gojë një shije të athtë e të hidhur. Torturohem se nuk e di ku jam, mos jam në ëndërr? Po babai, po nëna?... Po këmbana përse s'bie më?» Këto pyetje ia bëja vetes dhe përpiqesha t'i rikujtoja të gjitha. Veshët më buçisnin akoma nga shungullima e plasjeve.

Pasdite, çdo gjë përreth meje ra në qetësi. Nuk dëgjoheshin as rënkimi i të plagosurve as urdhrat që jepeshin. Në korije qenë zgjatur hijet dhe frushullima e plepave përhapte një fillad të lehtë. «Taqin e ka zënë gjumi. Mbi një degë, një laraskë tund bishtin. Ja edhe Mihali, epitropi qafëlidhur, ja Skëndoja, edhe ai i plagosur. Ca gra u japin gji fëmijëve, ndërsa thellë korijes lëvizin gjethet». Ishte Qazoja që hiqte për kapistre ca kafshë. Pashë edhe mjaft fshatarë të tjerë, më panë edhe ata por të gjithë kalonin përpara meje e sikur më shmangeshin, bënëin përpjekje të mos takonin shikimin tim pyetës. Më dukej sikur ajo s'qe e zakonë, ajo tregonte më tepër një heshtje me dashje sesa rastësi. Vija re disa, të cilët sapo më hidhnin një shikim të dhimbshëm, iknin shpejt. Po bëja çudi.

Rrija shtrirë mbi kurriz dhe ndieja një rëndësi të madhe në trup, një si shtypje që herë pas here ma zinte frymën e m'i vishte sytë me mjegull. Më kishin thënë që të mos lëvizja, më dhembnin mishrat e më digjnin sikur më fushnin shtiza të skuqura. Po unë s'mund të rrija ashtu, pa parë prindët, pa mësuar se ku ishin. Asnjë nga shokët e mi s'po më zinte syri përveç Skëndos, po edhe ai rrinte shtrirë si unë. Ç'ishte kjo punë, përse po heshtnin këta njerëz? «Ja edhe Taqi, tani e gjeti kohën kur të flërë?»

— O xha Mihal, — thirra me gjysmë zëri.

— Taqi ngriti kokën, lëviza edhe vetë, o ç'dhe-
mbje!

— Rri siç të porositën, — foli Mihali duke më rregulluar ca shelgjishte që m'i kishin vënë nën kokë.

— O xha Mihal, i gjithë fshati është këtu?

— Këtu janë vetëm të plagosurit!

— Po nëna e babai, në fshat?...

— Atje, bir, atje.

Xha Mihali u largua papritur në heshtje e me kokën lart, siç bënte kur vinte të ndizte kandilet e kishës. Kushedi ç'do të kishte në qafë që e kishin lidhur ashtu. Një fëmijë filloi të qante me kujë, dhe ajo kujë vinte që prapa e më binte mu në vesh. Edhe ajo më duhej, sikur s'qe mjaft që isha i mpirë dhe më dhembnin koskat. U ngrita më bërryle. Skëndoja s'ishte atje, vetëm Taqi s'luante nga vendi dhe një dorë e mbante mbi bark, tjetrën shtrirë në bar. Desha të ngrihesha po s'qe e mundur. Një peshë e padukshme ma shtypte trupin, ma errësonte shikimin e ma trulloste mendjen.

Pasdreke u nisëm. Mbi koriqe kishte rënë hija. Karvani i kafshëve mori udhishten midis grunjave nga perëndimi. Këzoja mbante për kapistre kalin ku kisha hipur dhe kohë pas kohe kthente fytyrën e më thoshte:

— Po të lodhesh më thuaj.

Dhe karvani çante përpara, kuajt shfrynin dhe tundnin bishtin. Diku dallova Taqin, të cilin nga një anë e mbante Qazoja dhe nga ana tjetër Mihali. Mezi qëndronte mbi kafshë, më keq se unë, por unë s'e bëja veten se më vinte turp nga Këzoja, i cili gjer dje na jepte urdhra e na mësonte rregullat e ushtrisë.

Njeri më të zotin se Këzoja në punët e armëve nuk besoj të gjeje, apo s'qe i gatshëm të të tregonte

e të të mësonte dhe këtë e bënte me qejf të madh, prandaj më vinte turp prej tij dhe më dukej vetja si ndonjë nuse me duvak.

Kur merrnim kthesat, numëroja kafshët: ishin njëzet kuaj, edhe tri mushkat që kishim përpara bëheshin gjithsejt njëzet e tre. Dhe kur numëroja të plagosurit, më kujtoheshin armët e zjarrit, topat, mortajat, mitralozat që na tregonte Kiçoja. Me çfarë arme na kishin goditur vallë?

— Ku po vemi kështu?, — pyeta Kiçon.

— Sipër, në Kodrat e Teqesë.

— I ke parë prindët e mi?

— Mos fol shumë, o Gurkë, se s'të bën mirë.

— Pyes për nënën, për babanë...

— Janë në fshat.

— I pe ti?

— Të thashë mos fol, s'të bën mirë.

Vendosa të mos flisja. Kafsha ma shkundte gjithë trupin, mezi qëndroja, më dukej se do të bija, po më vinte edhe inat, s'qëndroja dot, sikur s'kisha hipur kurrë në kalë, më vinte inat edhe me atë karvan të heshtur.

Në buzë të kodrave u bë pushim po më mirë të mos më zbrisnin nga kali se e pashë aq zor, sa nuk i mbaja dot lotët nga dhembja, kështu e pësova edhe kur më hipën e kur morëm udhë, po ç'udhë, ajo që një dhiare e përpjetë mbuluar me çakëll të bardhë, sa që kuajt djersinin dhe potkonjtë u trokisnin aq fort mbi gurët e mprehtë, sa të dukej se po u copëtoheshin thundrat. Kur arritëm në kodrat, dielli kishte perënduar dhe në horizont po binte muzgu. Atje që një pjesë e çetës. Vasili po jepte urdhra. Partizanët venin tek ai, merrnin urdhrin dhe shdukeshin. Pas pak u bë sistemimi i të plago-

surve dhe më në fund ra nata, një natë e qetë, me një qiell të pastër si xham, me ca yje llamburitëse e me një hënë të bardhë e plot dritë.

Sodisja qiellin, me një lëmsh të ngatërruar mendimesh në kokë. Isha shtrirë nën degët e një lisi të madh, më i madh se ai mani njëqindvjeçar i kishës së fshatit dhe ndieja flladin e ëmbël joshës, po mendja më rrihte te prindët.

Vështroja nga fshati i përmbytur në gjysmerrësirë dhe mundohesha të dalloja kasollen time. Së fundi e gjeta. Ishte shndërruar në një njollë të përflakur, apo në një prush të madh që regëtin. «Ja edhe plepat, tamam ata janë, ata që duken si skelete të zeza».

Vështrova gjatë andej ku rrihnin mendimet e mia gjersa u lodha, po gjithë natën nuk mbylla sy, s'ishte e mundur të më zinte gjumi. E ku s'më vente mendja, edhe s'rrija dot në një vend nga që më dhembte gjithçka. Dëgjova Skëndon që rënkonte, shikoja siluetën e Kiços që bënte ecejake me pushkë në krah. Kur e pashë, m'u kujtua tek luftonte me pushkën time.

Aty nga mëngjesi më zuri gjumi, po një gjumë i shqetësuar, me ëndrra të trubullta dhe me një ndjenjë të thellë shqetësimi. Kur u zgjova isha edhe më i dërrmuar, kisha uri dhe etje. Pranë meje kishte rënë Vasili dhe që mbuluar me një batanije të hollë ushtarake, por unë s'e kisha ndier. Ai duhet të që shumë i lodhur se bënte një gjumë të thellë edhe tani që drita e diellit i binte drejtpërdrejt në fytyrë. E vështroja atë burrë dhe më vinin

në mendje një mori kujtimesh, po thellë në shpirt se pse ndieja një dashuri të madhe, vëllazërore për atë njeri, se si ndieja një boshllëk kur largohej ai, gëzohesha kur isha pranë tij. Vasili lëvizi, vuri dorën në fytyrë dhe shtyu batanijen me këmbë.

— A fjete ca, o Gurkë?

— Fjeta shumë, — e gënjeva.

Ai rrudhi buzët e duke e kuptuar gënjeshtren time shtoi:

— Sot do të bëhesh më mirë e do të flesh më i qetë, — dhe befas më hodhi duart në qafë e më pushtoi me afsh.

Ndjeva një gulshim të lehtë që i shpëtoi nga kraharori, ndjeva qimet e ashpra të mjekrës së zezë që ma shpuan fytyrën, ndjeva edhe një zë të thellë e të largët, por të shkoqur:

— Duhet të bëhemi të fortë, Gurkë, kjo luftë është e pamëshirshme, por ne do t'i kapërcejmë me burrëri të gjitha fatkeqësitë e saj, duhet të kemi edhe bindje të patundur në fitoren tonë. E pe vetë, nuk na mposhtën dot, u thyen me turp dhe qëlluan fshatin prej dy kilometra larg që të mbjellin panik në popull e të lëkundin besimin e popullit te fronti e te partizanët.

Vasili ndezi një cigare. Tymi i duhanit u duk shumë i bardhë nën dritën e diellit, era karakteristike më erdhi gjer në hundë dhe atë çast m'u kujtua llulla e babait.

— Domethënë na paskan goditur me top?

— Me top. Tri predha ranë mbi shtëpinë tuaj, o Gurkë...

Komisari picërroi sytë dhe hodhi shikimin larg, ndoshta mbi gërmadhat e shtëpisë sonë, që tani, nën dritën e diellit, dukej si një grumbull hedhuri-

nash të përmbytura në një cipë mjegulle fare të hollë.

— Vasil, — belbëzova, — po prindët?...

Ai iu shmang shikimit tim.

— Asnjë s'po më thotë një fjalë të saktë, më duket sikur të gjithë më fshehin diçka, edhe ti...

Ai më shtrëngoi edhe më fort. E pashë se si iu drodh buza e ndjeva se si i dha fuqi zërit:

— S'ka kuptim të ta fsheh, partizanit nuk mund t'i fshehësh asgjë, partizanët kanë zemër luani... Po ja, kështu ndodhi, dhe nëna... Ajo mbeti atje!

Ndjeva një si afsh të nxehtë që m'u përplas befaz në fytyrë, ngjeshja kokën te kraharori i Vasilit dhe... Lotët më rridhnin pa pushim, s'desha të qaja, por qaja në heshtje, përpëlitesha në heshtje, që t'i mbaja lotët, që të ngreja kokën, që të shikoja Vasilin, që ta gëlltisja atë hidhërim. Vasili më shtrëngonte me afsh, më fliste pa pushim, por mua s'më dëgjonin veshët përveç një ushëtimë fjalësh pa kuptim.

...Rrija shtrirë me sytë nga qielli, të cilin e shikoja nëpërmjet gjetheve të lisit plak. Për një çast ndjeva një boshllëk, nuk mendoja dot, më dukej sikur s'kishte ndodhur asgjë, sikur njerëzit, shtëpia qenë në vendin e tyre si edhe më përpara, sikur unë s'isha aty midis të plagosurve e s'kisha asgjë në trup, por isha buzë hendekut dhe dëgjoja zërin e rreptë që më thërriste, shikoja babanë që luftonte kundër armiqve dhe Raqin që më hiqte për këmbë.

Me siguri babai do të kthehej nga çasti në çast, ose, në qoftë se kishte ardhur, më fshihej se ndoshta nuk donte t'ia shikoja dhembjen. Sidoqoftë ai do të vinte... Befaz dëgjoj një zë të ngjirur, një zë të njohur që më hodhi përpjetë.

— Besomëni djema... Ju paguaj sa të doni, veç besomëni se s'kam bërë asgjë!, — belbëzonte një oficer duarlidhur.

Ishte pa kapele, jakëshkopsitur, flokët i kishin rënë mbi sy dhe dridhej sikur ta kishin zënë ethet. Qafa e trashë dhe e dirsur i përvishej prapa, mbi jakën e xhaketës dhe këmbët i dridheshin. Për habinë time, ai njeri ishte Isa beu. Më ngriu shikimi mbi atë njeri që u premtonte partizanëve para. Nuk do ta besoja kurrë që të përunjeh aq shumë, më vinte çudi se si i kishin fluturuar aq shpejt krenaria dhe kapadaillëku.

Gjithçka që shikoja m'u kthye përmbys: m'u kujtua gjithçka kishte ndodhur midis beut e babait, m'u kujtuan fjalët e tij kërcënuese në kishë, m'u kujtua pëllëmba e kamxhiku...

— Nga na doli ky?, — pyeta Raqin.

— E gjeti si breshka gozhdën, — qeshi Raqi e pështyu përpara beut.

Mbylla sytë një copë herë, kur tri të shtëna pushke më hodhën përpjetë, ndërsa Raqi, duke thithur cigaren, tha me zë të ulët:

— U qërua edhe një pleh!

Mora frymë thellë. Përfytyrimi i nënës me kanistër në duar më doli përpara. M'u duk se pushë domatet te vija e ujit në bostan, dhe babanë që doli këmbëzbathur e vajti të takonte beun në kasolle. Ky përfytyrim ma ndezi gjakun. Vura duart në tokë dhe i dhashë fuqi trupit që të ngrihesha, por befas, një palë duar të rënda e të ashpra më kishin zënë nga supet e më mbanin fort, ndërsa një zë i butë, i ëmbël e i dashur më shushuriste në vesh:

— Mos lëviz, bir, nuk bën, ki edhe ca durim sa të të mbyllet plaga!

Ngrita duart dhe pushtova babanë. Ai gulshonte e më lëmonte kokën, ndërsa unë, i ngjeshur te kraharori i tij, ndieja erën e fortë të duhanit, atë erë aq të njohur që mbushte gjithë kasollen tonë.

VI

Mëngjesit në fushë të zinte syri një mjegull të lehtë e të bardhë ngjyrë qumështi e cila zbriste me natën dhe tretej dalngadalë pasi lindte dielli e linte të dukej më mirë toka e nxehur dhe e pjekur që ishte vijëzuar e kishte marrë plasaritje. Barërat kishin ndërruar ngjyrë, edhe gjembaçët ishin përtharë e ishin bërë kërc, vetëm në hendeqet e kanalet të zinte syri aty-këtu hithra të rritur, të blertë e me fletët plot push. Në pika të ndryshme të fushës, mullarët e rinj zverdhnin dhe kashta e grurit lëshonte aromë.

Nga fshati vijnë zhurma, zëra, tinguj që më ngjallin kujtime të ëmbla. Oh, sa më ka marrë malli. Kanë kaluar më shumë se dy muaj që nga ajo ditë që unë kam ikur, kam bredhur me çetën. O po çfarë çete them! Çeta tani që bërë batalion me afro njëqind e pesëdhjetë partizanë. Nga fshati ynë ishin bërë nja njëzet e katër vetë që kishin vënë yllin në kapë. Taqi që bërë zëvendëskomandant kompanie, Kiçoja e babai skuadërkomandantë, Neziri mitralier për kokën e mitralierit. Dhe sa e sa ndryshime të tjera që ishin bërë. Mua më dukej vetja sikur jetoja në një botë tjetër dhe ajo botë që e madhe, e bukur, plot shkëlqim e plot ëndrra.

Kisha një gëzim në shpirt sa që edhe kujtimi i hidhur i së kaluarës që më kishte lënë vragë të thellë

në shpirt, nuk ma trondiste as nuk ma errësonin qiellin tim të ndritshëm. Qe tamam ai gëzim e ai besim në të ardhmen time që më qe bërë shok e bashkëluftëtar për të kapërcyer hidhërimin dhe këtë gëzim e këtë besim i gjeja te shokët e mi, te Vasili, te babai im skuadërkomandant.

Në batalionin tonë buçiste kënga. Ne këndonim kur hidheshim në sulm, por këndonim edhe kur varrosnim shokët. Kënga na shoqëronte në hakmarrje dhe në fitore, kënga e ndiqte kolonën partizane pas, nuk i shqitej, ajo kishte hyrë në gjakun tonë.

Kur arritëm te korija, u duk i plotë fshati që shtrihej poshtë, i bardhë, i qetë në mes blerimit të pemëve dhe ngjyrave të mëngjesit, aty-këtu dëgjohej muitja e një lope, dëgjohej kërkëllitja e rrotave të ndonjë qerreje, lehte një qen, këndonte një gjel. Qe një mëngjes i zakonit, i qetë.

Kalonim në një udhishte të ngushtë midis arave të korrura. Kapelet partizane i kishim ulur mbi sy që të mos na vriste dielli. Ndoshta pararoja do të kishte hyrë në fshat, mbase edhe fëmijët qenë nisur të na dilnin përpara. Kur mendoja këto, një dridhmë e lehtë po më përhapej në trup, ndieja se edhe fytyra më ishte skuqur. Një emocion i paprovuar. Regullova kapën, gjerdanin, ngrita rripin e pushkës. Ja edhe fshati me muret e kasolleve lyer me gëlqere, ja plloçat e hirta të pullazeve, ja mullarët e verdhë... Befas një shungullimë zërash u përhap në fshat, kënga jonë mori dhenë, fëmijët po vraponin drejt nesh duke e ngritur pluhurin përpjetë duman.

Pres të shikoj Todin, kam qejf të më shikojë ai i pari, të më shikojë me yllin e kuq në kapë, me gjerdanin e fishekëve, me pushkë, dhe unë do të ngre

grushtin e do t'i them: «Vdekje fashizmit», dhe ai do të ma kthejë: «Liri popullit».

Te mulliri pashë ca pleq që ishin shtruar këmbë-kryq në ploçat e ngrohta. Ata brofën me gjithë peshën e viteve e u bashkuan me partizanët. Mos plaku ka diçka të përbashkët me një fëmijë? Apo fëmija ka diçka të përbashkët me një plak? Por edhe po të mos jetë kështu më duket se si fëmijët ashtu edhe pleqtë na hidheshin në qafë njësoj, na preknin armët njësoj, na pyesnin njësoj, qeshnin njësoj.

Puthje, përqaftime, të gjithë kishin dalë, gratë me duart me brumë nxirrnin kokën nga dyert dhe turreshin nga ne. Kënga e ngrente fshatin peshë, këndonin të gjithë, brohorisnin të gjithë. Pashë të shoqen e Taqit duke vrapuar me një lyrek në duar, vraponte dhe nuk ia vinte veshin kujës së foshnjës. Më dukej sikur ajo foshnje mezi priste të njihte babanë, t'i guiste, t'i tregonte se si kishte mësuar të qeshte e të zgjaste doçkat e brishta. Nënëat shtrinin krahët e përqaфонin djemtë, puthnin të dashurit e tyre e fshinin lotët me cepat e mësallave, baballarët u preknin pushkët, u shikonin gjerdanët. Ecja midis turmës i përlotur, po me kokën lart. Duke soditur gëzimin e njerëzve më dukej vetja me krahë. Sa më tepër i afrohesha sheshit aq më lart ngriheshin zërat e njerëzve dhe aq më fort më mbledhej pika e lotit në gropën e syrit. Kur papritur një palë krahë të zbuluar e të rreshkët ngjyrë gruri zgjateshin gjithnjë drejt meje gjersa më pushtuan me zjarr. Vetëm pas një çasti dëgjova ato fjalë që i kisha harruar:

— Biri i nënës, petriti i nënës, sa më qenke rritur!

Ajo mbante fytyrën time në pëllëmbë dhe ma puthte e ma lagte me lotë. Todi qëndronte përpara

meje dhe e shtynte të ëmën që të më përqafonte edhe ai, por nëna nuk shkëputej dhe ai më vështronte me dashuri, por se pse qëndrimi i tij më linte përshtypjen e një fajtori të penduar. Ai m'u hodh në qafë dhe më pëshpëriste:

— Vëllaçkë, vëllaçkë, do të vish nga ne sot, nga ne — ndërsa e ëma s'ma lëshonte dorën dhe më hiqte pas.

Isha i lumtur, më i lumturi nga të gjithë, fjalët më ziheshin në grykë, duart më dridheshin nga emocion. Babai në mes të sheshit i kishte hedhur dorën në qafë xha Kocit dhe po qeshte bashkë me të. Taqi përkundte në duar foshnjen dhe i bënte nojma me gishtat e tij të mëdhenj, foshnja qeshte dhe Taqi qeshte, edhe ne qeshnim.

Në shtëpinë e Todit m'u duk sikur s'kishte ndryshuar asgjë, por pak më vonë pashë një qoshe të ahurit të shembur dhe Todi e kishte mbuluar me karthje. E mora me mend se atje do të kishte rënë gjylja atë ditë kur u vra nëna, por Todi, që, siç duket, i nuhati mendimet e mia, tha:

— Pa shiko këtej.

Kur dolëm në gradinë, pashë një gropë të madhe mu atje ku dikur pat qenë një kumbull gjatore. **Sa të ëmbla bëheshin ato kumbulla.**

— Shkoi edhe ajo, — tha Todi me keqardhje.

Kur pashë atë gropë të zezë më vajti mendja te kasollja ime. Edhe atje do të kishte gropa, edhe atje do të kishte pemë të shkulura ose diçka tjetër më të egër.

U lava në një govatë të madhe prej druri, Todi më hidhte ujë me një mashtrapë teneqeje. Nga e lara sikur u çlodha, më dukej sikur s'kisha ecur fare. Kur dola nga banja pashë babanë ulur te minderi i hajatit duke pirë duhan. Fytyrën e kishte të qetë, por unë e dija se, kur rrinte qetë, mendonte diçka, ndoshta të largët, ndoshta të ardhme dhe kjo dukej edhe te shikimi i tij që e kishte hedhur larg, mbi ca mullarë të verdhë.

— Vishu dhe eja të nisemi, — tha.

E dija ku do të venim dhe një angushti filloi të ma pushtonte grykën. Ai më mori për krahu. Me ne erdhën edhe Vasili, komandanti, Taqi dhe Todi, ndërsa një turmë partizanësh vinte prapa nesh. Kor-teu më dukej i gjatë.

Shkuam përmes fshatit, në heshtje, pa këmbyer asnjë fjalë, kaluam pranë çesmës ku lanin teshat ca gra e u binin me kopan. Kopani bënte një zhurmë të mbytur që dëgjohej gjer te sheshi. Te rrugica e kovaçit, dëgjova tingullin metalik të çekanit, pashë edhe kovaçin me ata krahë të zinj plot qime e grimca bloze që po rrihte një potkua.

Zemra sikur më qe fryrë, por e mbaja veten, bëja mundim të madh, bëja përpjekje. Todi shtyu portën me parvaze të varrezave dhe Vasili, duke hequr kapën, hyri i pari. Sa të rritura m'u panë shtogjet e jargavanet, sa e fortë u ndie era e borzilokut që e mbushte ajrin përreth, sa të heshtura e të menduara m'u panë ca guguçe që dremisnin mbi gurët e varreve. Todi kishte qëndruar. Përpara meje një tumbë dheu mbuluar me lule të përthara. Një gulshim më shpëtoi papritur. Ndjeva dorën e babait mbi sup. Vumë tufa me lule. Heshtje. Të gjithë i mbanim sytë atje. Dielli binte drejt mbi gurin e shtuftë duke

i dhënë një ngjyrë të purpurt dhe të hirtë. Tek vështroja atë gur dhe tumbën e dheut, përfytyrova përsëri nënën. Babai e ka hequr llullën nga goja dhe një dorë e mban te rripi i pushkës. Ia shikoj fytyrën dhe më bën përshtypje shikimi i tij i zjarhtë. Ai nuk lëviz as qerpikët, më duket sikur nuk merr as frymë, po në përgjithësi qëndrimi i tij është burrëror dhe të jep zemër.

Dalngadalë trubullira që më kishte veshur sytë m'u kthjellua dhe ngjyrat e vorrezave i shikoja më të qarta edhe zërin e një guguçeje që dilte nga gjetet e një shtogu e dëgjoja më mirë.

Kaluam në heshtje përpara atyre që kishin rënë ditën e sulmit. Ishin nja dymbëdhjetë varre të mbuluara me lule. Dhe në mes të heshtjes, komisari ngriti kokën, shkristoi zërin e tha:

— Dëshmorët e lirisë do t'i kujtojmë gjithnjë, kujtimi i tyre do ta mbajë gjithnjë të ndezur në popull e në partizanët flakën e urrejtjes kundër armikut e tradhtarëve.

* * *

Pasdreke, babai nuk deshi të më linte të dilja nga shtëpia.

— Hajt, bjer fli, çlodhu, s'ke ku të vesh.

Por unë desha të veja të shikoja kasollen tonë, megjithëse ajo s'ekzistonte më. Më digjte malli për atë vatër të ngrohtë që më kishte mbajtur në gjirin e saj katërbëdhjetë vjet.

— S'rri dot brenda, — i thashë babait.

— Bjer fli të them!

— S'kam gjumë që tani.

— E po bëj si të duash, — tha më në fund.

Todi më mori për krahu dhe tha:

— Do të të tregoj diçka.

— Çfarë?

— Prit.

Kishim dalë në gradinë, kur befas një e lehur qeni, po një e lehur e njohur. Qe vërtet e papritur. Te trangu i një molle pashë të lidhur qenin tim, kaleshin tim, të cilin e kisha qarë që atë ditë. Vrapova te qeni dhe e zgjidha, e mora në krahë dhe e pushtova. Ai lëvizte kokën, veshët, bishtin, më lëpinte duart, fytyrën.

— Qeni im, kalesi im, konia ime qenka gjallë?!, — por ç'të shikoja, një këmbë s'e kishte!

* * *

Natën bëra gjumë të ëmbël e pa ëndrra. Nëna e Todit më kishte shtruar batanije të buta prej pambuku dhe jastëk të butë. Fjetëm bashkë me Todin, u fjalosëm gjatë, pastaj nuk e kuptuam se si na mori gjumi. Në mëngjes u ngrita i fundit.

Nisa të vishesha, kur papritur dëgjoj një ungrimë të lehtë. Shikoj konen time në fund të dhomës duke u përgëzuar e duke u shtritur mbi ato tri këmbët e ligura e të gjata si shkopinj. Unë e kisha lënë në oborr, ai më paskësh ndjekur. «S'do të më ndahet Kalesi. Po më kot e ke, o i gjorë, s'të marr dot, do të rrish këtu, me Todin. Këta të duan, u vjen keq...». Ai, sikur t'i kuptonte fjalët e mia, tundte bishtin dhe më përgëzohej, por ato nojma i bënte se ishte i gëzuar nga takimi e i kënaqur nga gjumi.

Kunata e Todit po nxirrte ujë nga pusi. Vajta

te pusi dhe nxora ujë me një kovë të shtypur. Todi erdhi të më hidhte ujë, por doja të lahesh vetë, siç bëja te pusi im. Dhe vara kovën në një gozhdë, te basamaku i çikrikut.

Më kot e kishin lëvduar aq shumë pusin tonë, se edhe ky s'kishte të sharë.

— I ftohtë ë?, — ia bëri Todi.

— S'bie poshtë.

— Që kur e thelluam nuk shteron edhe del më i ftohtë, — shtoi Todi.

— Do të vish me mua sot?, — i thashë.

— Ku?

— Të shikosh se si do t'ia zbrazim hambarët Lato ballistit!

— Ç'thua ore!.. Qenka e vërtetë, ë?!

— Ka marrë fund ajo punë.

VII

Shtëpia e madhe e Latos, me tetë dhoma, me bodrume, me një sërë hambarësh e koçekësh, me stalla, me avlli të larta si mure kalaje, me katër postate prej lisi ku pinin ujë e hanin kripën dhentë, me oborr të madh e me kaçkën mu në mes, qe shtëpia më e madhe e më hijerëndë në fshat. Në përgjithësi ajo shtëpi kishte një pamje ogurzezë. Atje qe rritur tradhtari, Selamiu. Mirë e kishte nëna kur thoshte: «Vetëm ndyrësira ka pjellë ajo shtëpi!». Duke e parë atë kullë me mure të hirta, të dilnin përpara syve fshatarët e rraskapitur, që punonin për aganë që pa gdhirë e deri sa errej.

Më kujtohet porta e madhe, më kujtohen edhe ata dy luanët e gdhendur te harku i gurtë i portës.

Kur ishim të vegjël, venim dhe i shikonim me vërejtje e habiteshim. Ai që e kishte gdhendur do të kishte qenë mjeshër. Po atë ditë porta që mbyllur me lloz. Edhe bagëtinë i kishin mbyllur në stallat e s'i kishin nxjerrë në kullotë. Blegërimat e deleve dhe muijtet e lopëve dëgjoheshin gjer te shkolla. Dritareve u kishin vënë kafazet e u kishin lëshuar perdet, ca perde të kuqe të dala boje, por që e zinin dritën fare. Të dukej sikur ajo kullë kishte vdekur.

Babai trokiti te porta e madhe:

— Hapeni portën, ç'është kjo e kyçur në mes të ditës?

Por as porta s'hapej, as ndonjë zë nuk dëgjohej.

— Hapeni portën, hapeni, se kemi punë!, — thërriste Kiçoja dhe duke u kthyer nga babai: — e duan apo s'e duan një dru të mirë këta?

Përsëri asnjë zë përveç ulërimës së qenve.

— Hapni portën, bre, e dilni, — tha përsëri babai kur dëgjoji një zë gruaje.

Porta u hap mengadalë dhe e shoqja e Latos nxori gjysmën e kokës.

— Flini apo jeni të shurdhër ju këtu! Hajt, thuaji Latos të dalë!

— Është i sëmurë agai, e ka zënë përdhesi.

— Hajt deh, thuaji të dalë se s'na pret puna, — u mëshoi fjalëve im atë.

Gruaja hoqi nallënet zvarë, ndërsa babai shtyu portën dhe u ndesh ballë për ballë me Kurton.

— Këtu më qenke ti, e s'më luajtke nga vendi?

— S'ke punë me mua, — ia priti Kurtoja duke mbështjellë ca litarë.

— Thirri mendjes, bre Kurto, ç'më rri e më qelbesh këtu bre, po dëgjo ama: po bëre si Neziri e

shokët, qofshin të shkuara e të harruara, ama po i ndenje prapa agait...

Latoja doli te porta e hajatit:

— Të vish në shkollë, tani ore!

— Përse, more Jovan, si është puna more, po a s'më shikoni se mezi po mbahem në këmbë, — foli Latoja me zë të zvergur duke rënduar mbi një bastun me gunga.

— Ja ku është shkolla, duhet të vish, kam urdhër...

Plaku thartoi fytyrën dhe pas çdo hapi lëshonte nga një «oh». Kur vajti në mes të oborrit, ngriti kokën. Unë i kisha dalë ballë për ballë me pushkën në sup e me njërën dorë te rripi i saj. Përpëliti sytë e filloi të më hetonte. Ndoshta nuk më njohu ose i erdhi e papritur që isha unë.

— U! Po ky, Gurka?... Bre, bre, mashallah, t'u bë djali burrë, o Jovan!

— Lëre djalin, po nisu...

— Mos, bre Jovan kështu, me mikun tënd!

— As të kam pasur mik, as që më duhet miqësia jote, s'ka parë njeri kurrë ndonjë të mirë prej teje, përveç gënjeshtreve dhe dhëlpërive!...

Latoja psherëtiu e filloi të ecte duke çaluar. E shikojta me vërejtje atë njeri kur hidhte këmbët, kur rëndonte mbi bastun, e dëgjoja kur rënkonte dhe se pse më dukej sikur na e bënte enkas. S'kishim dëgjuar që të vuante nga reumatizmi, pastaj, në atë zheg, çliroheshin edhe ata që ishin zënë me të vërtetë nga reumatizmi, por kushedi, ndoshta ishte vërtet sëmurë, se në pleqëri të vijnë gjëra të papritura, kurse Todi më ra me bërryl:

— Nuk ka gjë ky djall, dje që në mulli e bariste mu si pehlivan!

Qeshëm derisa arritëm te shkolla.

Në dhomën e vetme të shkollës, ku bëheshin mbledhjet e ku tani punonin edhe anëtarët e këshillit, ishin Vasili, komandanti, Taqi dhe këshilltarët. Vasili diçka po lexonte në një letër dhe pyeti:

— Mos keni harruar ndonjë?

— I kemi marrë shtëpi më shtëpi, — u përgjigj Qazoja.

Vasili ngriti kokën, ndërsa Latoja ngriti grush-tin e thirri:

— Vdekje fashizmit!

Të gjithë e pamë me habi, ndërsa komisarari qeshi dhe e pyeti:

— Si zor ta thuash me gjithë zemër...

— Me gjithë zemër, o komisar!

— Me fjalë bën çudira ti..., — ia priti komandanti.

— Latoja shqiptar ka qenë e shqiptar do të vdesë, këtë e dinë të gjithë...

— Lëri këto, po rri e dëgjo këtu.

Plaku u ul mbi një stol dhe vuri duart e mëdha me njolla gjaku në lëkurë mbi gjunjët. Sytë i shkrepëtinin dhe koka e thinjur i dridhej pak. Kohët e fundit flokët i qenë zbardhur fare, edhe vetullat i qenë zbardhur, ndërsa mustaqet e zverdhura nga tymi i duhanit i kishin rënë mbi buzë dhe i zinin gjysmën e gojës. Shikonte me bisht të syrit herë komisarin herë komandantin.

Kur e dëgjova Laton që përdëllehej me atë zë të ëmbël e me buzëqeshje në fytyrë, m'u kujtua Isa beu, kur pat ardhur në kasollen tonë. Ja edhe ky si ai, një turi. Të gjithë këta janë njëlloj, lajkatarë e të pangopur, apo s'ka bërë dredhi e poshtërsi. Mundohem të sjell ndër mend ç'më kanë dëgjuar veshët

e ç'më kanë parë sytë në fshat, po ç'të kujtosh më parë! Mjerimi që e kishte pllakosur fshatin që i parrefyer. Vetëm një shtëpi jetonte pa halle e në bollëk, vetëm në atë shtëpi shkarkoheshin karvanet e kjo shtëpi që e agait.

Vasili ngriti kokën e iu drejtua Latos:

— Këtu kemi një listë me emrat e fshatarëve, të cilëve u ke marrë drithin në emër të të dhjetave. Ja punët e tua të fëlliqura!

Latoja hapi sytë.

— Hiç mos u çudit!

Një herë të paralajmëruam, por, siç duket, s'do të vesh mend, tani ta tregojmë ne, do t'ua kthejmë drithin fshatarëve, sepse u përket atyre, është djersa e tyre.

— Unë i kam blerë të dhjetat, i kam blerë një mijë e pesëqind franga...

— Ti bli ç'të duash, bëj ç'të duash, vetëm fshatarëve mos u bjer në qafë.

— Shkurt hesapi, ne s'i njohim taksat e qeverisë fashiste!, — tundi kokën në shenjë kërcënimi komandanti.

— Po unë ç'të bëj?

— Hajt, se ta tregojmë ne se ç'duhet të bësh.

— Të lajmërohen fshatarët të venë të marrin drithin, — u tha Vasili këshilltarëve.

* * *

Aty nga mesdita, përpara portës së madhe me hark si portë kalaje që mbledhur i gjithë fshati. Disa me kafshë, disa me thasë në duar e disa me tagarë. Fëmijët kishin hipur mbi postalet ku pinin ujë dhentë.

dhe zgjasnin kokën. Babai, me bustinën e vënë mbi sy, me pushkën hedhur krahaqafë, me një copë letër në dorë thërriste emrat. Ai fërgëllente nga gëzimi, i dridheshin duart e qe gati t'u hidhej në qafë e t'i puthte burrat e gratë, ta shpërndante gëzimin midis tyre e të thërriste papushim emra, me atë zë të trashë e të pastër vitur. Më dukej se gjer atë kohë kjo qe dita më e shënuar në jetën e tij dhe besoj se nuk do të lodhej sikur të lexonte edhe një milion emra, t'i lexonte ditë e natë, të ngjirej së thirruri, vetëm të shikonte fytyrat e gëzuara të njerëzve dhe të dëgjonte urimet e tyre, të shikonte edhe fëmijët se si u varreshin thasëve me drithë.

Fshatarët hynin me thasët bosh e dilnin të ngarkuar plot qejf, duke uruar njëri-tjetrin e duke hedhur romuze për aganë. Latoja rrinte përpara hambarit, rëndonte mbi bastun dhe numëronte shinikët që mbushte Këçoja.

Gruri derdhej papushim nga hambari. Gruri, djersa e fukarasë, buka e fëmijëve të uritur. Fëmijët qeshnin, gëzoheshin.

— Do të hamë kulaç sot.

— Do të hamë lakror, — ia bënte një tjetër.

Dhe fëmijët qeshnin, qeshnin të gjithë, gëzimi u kishte pushtuar trupin, mendjen, gjithçka. Xha Qazoja kishte vënë duart në ije dhe rrinte prapa babait. Sytë e Qazos shkëlqenin. Herë pas here zgjaste kokën dhe shikonte në listën e emrave. E kuptoja se dëshira e tij e vetme në atë çast ishte që t'i thërriste vetë emrat, por kjo punë qe e pamundur, vetëm këtë s'e bënte dot ai dhe ndoshta për këtë pamundësi qe stepur ashtu. Medoemos që ia kishte zili babait dhe sigurisht që vriste mendjen se si ia kishte arritur babai asaj dite që kishte mësuar shkrim e

këndim. Kur vinin pulat te hambari të rrëmbenin ndonjë kokërr grurë apo misër, Latoja ngrente bastunin e i zbonte. Një buzëqeshje ironike i kishte ngrirë në buzë dhe sytë nuk i hiqte nga ajo masë e zezë që voziste pa pushim në duart e Kiqos. Asnjëherë nuk e ngriti kokën që të shikonte fytyrat e gëzuara të fshatarëve, por unë e dija se ai s'mund t'i shikonte dot ato fytyra, ai i urrente dhe i mallëkonte të gjithë, urrente e mallëkonte gjithçka kishte përreth.

Duke parë fytyrat e baballarëve, të nënave, të nuseve, më dukej sikur do të më dilte përpara nëna e dashur, me atë fytyrë të përkuqur nga dielli, me kanistrën në duar, me atë fustan basme të dalë boje; më dukej sikur do të dëgjoja zërin e saj të kthjellët që dilte nga ajo gojë e vogël me ata dhëmbë të bukur si rruaza e të bardhë si qumësht. Ja, kur të mbushte thesin do t'i binte gërsheti mbi gjoks, do t'i varej përpara fustani i vjetër, ja, prit kur t'i këpuste ndonjë romuz Latos, por edhe atë, Kurton, atë «qorrin» që rrinte prapa Latos s'do ta linte pa ndonjë thumb të mirë.

Nuk e dija se ç'do të bënte Latoja pas kësaj, po ai nuk mund ta harronte këtë ditë, edhe babait e Kiqos s'do t'ua harronte. Më kujtohen fjalët e komisarit: «Armiku i klasës është dinak dhe na urren për vdekje. Ai përpiqet të duket i butë, të jep përshtypjen se pajtohet me ne nën emrin e shpëtimit të mëmëdheut, mund të bëjë edhe diçka që të të bindë, por këto i bën me qëllim që të na fusë thikën prapa shpine».

Ja si qesh ai, po unë e di, s'është e qeshura e tij e zakonshme; ai edhe mund të të puthë tani, por po ta gjeti ditën t'i nguli dhëmbët dhe dhëmbët e tij janë me helm si të nepërkës, dhe, po s'hape sytë, të kafshoi.

Andej nga sheshi më zuri syri Skëndon. Më në fund ia kishin hequr allçinë nga krahu i thyer dhe tani e lëvizte dorën për bukuri. Ai kishte ndenjur në spital nja dy javë. Më kujtohet atëherë kur e hipën në mushkë dhe e nisën për në Korçë. E si qante Skëndoja nga dhembjet. Ai kishte vuajtur më tepër, po me atë rast kishte njohur qytetin, kishte parë edhe spitalin, kishte parë edhe mjekët veshur me të bardha, kishte ndier erën e eterit dhe të jodit, kishte parë edhe se si u fushin shiringa njerëzve nëpër tulet, si pa gjë të keq. Heu, sa gjëra kishte mësuar Skëndoja dhe, siç thoshte Vasili, s'kishte ditë që të mos u tregonte ndonjë të re.

Batalioni po grumbullohej te sheshi, armët e partizanëve vetëtinin dhe kënga buçiste.

— Kur do të na vini përsëri, o Gurkë, — pyeti Todi kur po përqafoheshim.

— Ku ta di unë.

— Ama herën tjetër do të vish nga unë, ndryshe të zemërohem, — më paralajmëroi Skëndoja.

I dhashë fjalën se ashtu do të bëja, ndërsa Todi nxori një bohçe e tha:

— Fute në çantë!

— Ç'është kjo?

— E di nëna, s'është punë për mua, po hajt, fute në çantë!

Todi s'më la të bëja shumë pyetje po një të hapur çantën e një të futur bohçen.

Komandanti i fryu bilbilit. U përqafova për së dyti me shokët dhe hyra në rresht. Marshimi filloi, kënga u ngrit lart dhe sheshi gjëmonte ca nga kënga

e ca nga brohoritjet e njerëzve që kishin dalë të na përcillnin.

— Kaleshin, kaleshin tim, — i thirra Todit.

— Do të mësohet, e kam lidhur në stelë, mos ki merak.

VIII

Hëna ndrit më shumë se kurdoherë. E shikoj nga thellësia e korijes nëpërmjet gjetheve të plepave dhe më duket sikur do të zbresë në tokë e të kuvendojë me ne. Nuk kam gjumë, s'kam as qetësi, s'rri dot në një vend dhe hëna s'më ndahet, gjithnjë e kam mbi kokë të bardhë e të ndritshme. Shikoj edhe ca turtuj tek dremisin mbi kurorët e plepave. Ata ndoshta janë mësuar me dritën e hënës gjersa nuk lëvizin asnjë pupël, ndërsa unë s'mbyll dot sy, më ha trupi, më duket sikur më gudulis qafën ndonjë kallëz gruri, sikur më heqin prej xhakete.

— Ç'të ka hipur sonte që s'po na lë rehat, — m'u shkreh Neziri që prapa kurrizit.

Po, seç më kishin hipur ca mendime. Më thoshte mendja se diçka do të kishin nuhatur shokët e shtabit gjersa e kishin lënë kompaninë tonë në korije. Batalioni kushedi nga kishte vajtur; edhe im atë kishte ikur. Çudi! Ai s'kishte dashur të më merrte në skuadrën e tij, por edhe unë, ç'është e vërteta, nuk kisha qejf të isha në një skuadër me të. Kështu më dukej vetja sikur isha më i lirë, më pak i ndruajtur dhe me Nezirin e me Kiçon shkonim për bukuri. Ata më donin si vëlla po edhe unë nuk i doja më pak. Megjithatë, kur takohesha me babanë gëzohesha, edhe ai gëzohej po nuk e tregonte, por unë ia shikoja gë-

zimin në sy, në qëndrimin e në pyetjet që më bënte.

Neziri gërhiste ndërsa unë përpëlitesha. Kur do të gdhihej vallë? Kur do të iknim që këtej? Apo ndoshta do të niseshim në agim? Ose mund të kthehej batalioni në korije. Sidoqoftë, kur të gdhihej do të merrej vesh, tani më kot përpigësja ta gjeja me mend, por nata pa gjumë në mes të korijes me shelgje e me dritën e bardhë të hënës m'i nxiste edhe më shumë mendimet.

«Sa mirë që fle Neziri. Ose të fle edhe vetë, ose të zgjohet ai e ta gdhijmë natën me muhabet. Neziri të kënaq me llafë, megjithëse flet pak dhe rrallë, por unë prej tij mësoj gjëra të reja, mësoj çdo ditë. Interesante më duket jeta e tij. O çfarë zgjedhe ka pasur mbi kokë Neziri sa kohë që ka qenë hyzmeqar i Latos». U ktheva në krahun tjetër dhe mbulova kokën me xhaketë, kur dëgjoj një zë:

— Çohu të marrësh rojën!

Pas pak dëgjova një shushuritje gjethesh, pashe edhe njeriun e përgjumur i cili hodhi pushkën në sup dhe kaloi përpara meje duke gogësitur. Ishte ai që mori rojën.

Nisa të numëroja. Kisha dëgjuar se po të numërosh të zë gjumi, por edhe kjo më doli proçkë. Më mirë të më kishin nxjerrë rojë, do të isha më i kënaqur, dhe ashtu do të shpëtonte edhe Neziri nga unë. Po të më vinin rojë, me siguri do të më davariteshin edhe mendimet. Vendosa dhe u ngrita, Neziri lëvizi e më shau, po unë nuk mund të rrija më.

Gjethet që shkelja kërcisnin lehtë, partizanët flinin të qetë e si në pupla. Ja, atje më tej shikoj nja katër a pesë vetë të strukur përreth një trangu të trashë. Njëri prej tyre gërhet me gojë hapur. Pas tyre të tjerë, dy nga dy e tre nga tre. O çfarë gjumi që

bëjnë... E si të mos i kesh zili këta, si të mos më vijë inat me veten! Befas dikush më kapi për këmbë:

— Ej ti, ku vetel!?, — foli një zë i hollë.

— Do të vete të bëj rojë.

— Roja tani sapo u ndërrua.

Zëri i hollë po i rreptë më hutoi një çast. Infermierja, Bardha, me ata flokë të verdhë, me ata sy ngjyrë deti, me atë trup të hedhur e të drejtë si selvi më vështronte ngultas. Në kishte njeri që nuk i trembej rrezikut në batalionin tonë, për mua që ajo. Sa e sa herë e kisha parë të vraponte në mes të plumbave duke u vajtur në ndihmë të plagosurve, sa e sa herë e kisha parë të luftonte në vijë të parë e të hidhej në sulm. Ja, e tillë që Bardha jonë.

— Do të bëje më mirë sikur të flije.

— Po ti pse s'fle, moj Bardha?

— S'kam gjumë, — tha ajo duke i hequr sytë nga unë e duke ngritur jakën e xhakaventos.

U ula pranë saj dhe mbështeta shpinën në atë trung ku ishte mbështetur edhe ajo. Një copë herë ndenjëm pa folur, duke soditur hënën, pyllin dhe hijet e njerëzve. Bardha fërkonte gjunjët me pëllëmbët e vogla. Thellë në fushë dëgjohej lehja e një qeni.

— Sa mund të jetë ora vallë?, — pyeti Bardha.

— Ku ta di unë.

— Më duket sikur kemi një javë këtu.

— Edhe mua ashtu më duket, po përse qëndruam këtu, pse nuk ikëm me batalionin?

Ajo ngriti supet, kur papritur u dëgjua një pushkë. Krisma e pushkës erdhi si një ushëtimë, por pas pushkës u dëgjua edhe një mitraloz e pushkë të tjera. Befas hije të panumërta u ngritën nga pylli, partizanët rrëmbenin armët dhe kërkonin shoku-sho-

kun. S'bëri as një minutë dhe e gjithë kompania që vënë në gatishmëri. Filloi lëvizja. Vështroja Taqin që ecte i kërrusur buzë një hendeku. U zhduk një copë herë, kur u kthye filloi të ndante njerëzit duke dhënë urdhra shpejt e shpejt.

— Ti, Nezir, me Gurkën, shkoni e zini rrugën aty poshtë. Ti, Kiço, hape skuadrën për gjatë hendekut!...

Hodha në sup arkën me municion dhe u nisa pas Nezirit. Një pjesë të mirë të rrugës e bëmë mes për mes një ugari, por, kur iu afruam pozicionit që do të zinin, u hoqëm zvarë. Udhëza e ngushtë me hendeqe nga të dyja anët dhe e mbuluar me kum të trashë zbardhte. Ajo udhë e gjatë e priste fushën mes për mes, shkonte drejt në fshatin tonë dhe dilte në xhadenë tjetër që shkonte rrëzë Malit të Thatë. Neziri nxori menjëherë lopatën e vogël italiane që e mbante në një këllëf lëkure në brez dhe filloi të rregullonte vendin. Unë merrja plisën nga ugari dhe i vija buzë hendekut. Pas disa minutash kishim bërë një pozicion të sigurtë e të padukshëm. Në pozicionin tonë mund të rrije në këmbë dhe mund të kontrolloje çdo lëvizje pa u diktuar fare. I dinte mirë ato punë Neziri dhe nuk e kishin bërë më kot tetar në ushtri, nuk ia kishin besuar më kot mitralozin e vetëm që kishim në kompani.

— Si është puna, o Nezir?, — e pyeta.

— Bie erë barut, s'të bie ty?

— Jo, mua më bie erë ugar dhe erë vaj nga ai i mitralozit tënd.

Ai qeshi e më hoqi veshin:

— Gjeta edhe unë kë të marr ndihmës!, — foli ai me shaka. — Po a s'dëgjove gjë ti?

— Dëgjova.

— E po ç'do më...

E dija që në raste të tilla fjalët i kishte me masë ai dhe në s'e kuptoja, ai s'më kishte ndonjë faj, por pas pak korrieri më sqaroi gjithçka: Patrulla e kompanisë së dytë që përpjekur me fashistët në buzë të xhadesë Korçë-Maliq. Një burim tjetër njoftonte se forca të tjera italiane me udhërrëfyes Selamiun, po orvateshin të hynin në fshatin tonë. Në fshat, shtabi i batalionit kishte lënë vetëm një skuadër për zbulim dhe skuadra po i bënte ballë me trimëri sulmit të italianëve.

— ...Situata është serioze, — tha korrieri, — fashistët s'duhet t'i lëmë të hyjnë në fshat. Secili të bëjë detyrën, armikun ta zmbropsim! Këtë urdhër ju sjell nga shtabi.

Kolona partizane ecte me shpejtësi drejt fshatit, krismat e pushkëve po na e ndiznin gjakun dhe mezi prisnim sa të arrinim në vend. Neziri ktheu kokën e më tha me të qeshur:

— Mbetë pa gjumë, o Gurkë!

— S'dua t'ia di për gjumë unë, aq më tepër tani që kemi punë me Selamiun... Na iku atëherë, se e kishte hak një plumb në lule të ballit dhe hajt, me të shumtët.

— Po i vjen fundi kodoshit, ma ndien zemra, — foli me duf Neziri.

Ai turfullonte dhe i binte kumit me opingë duke e ngritur pluhurin si re e duke më mbushur gojën e sytë. S'e kisha parë ndonjë herë tjetër aq të zemëruar.

I vështroja shpinën, shpatullat e gjera, kapën që e kishte ngjeshur gjer te veshët, xhaketën e shkurtër prej kadifeje të zezë dhe torbën hedhur krahaqafë që i tundej mbi vithet. Kur kthente kokën

të më thoshte ndonjë fjalë, fytyra e parruar, me qi-
me të zeza si blazë e me atë vështrim të ëmbël e si
të përhumbur më bënte të ndieja një dashuri edhe
më të thellë për atë njeri të vuajtur.

* * *

Fshati qe zgjuar dhe burrat ishin ngritur të
gjithë në këmbë, po ne kaluam me shpejtësi dhe u
hapëm në pozicion në të dalë të fshatit. Bëmë një
gjysmë rrethi, i cili arrinte gjer te hendeku i ple-
pave tanë. Prapa dergjeshin gërmadhat e kasolles.

Kur zbardhi dita, të shtënat kishin pushuar.
Nga shokët e skuadrës që kishin rënë në përpjekje
mësuam se fashistët kishin nxjerrë një pararojë
dhe ishin tërhequr. Kishte të ngjarë që ata ta ki-
shin bërë me qëllim mashtrimi atë tërheqje, po
sidoqoftë atje ishte bërë luftë dhe mbante erë
barut. Më tej dukeshin edhe misërishtet e shke-
lura dhe të këputura nga plumbat. Kaloi një kohë
e gjatë në një heshtje të plotë. Përpara syve po
më hapej fusha, një fushë e gjerë e mbytur në avuj
të lehtë e të bardhë. Një bilbil filloi të këndonte
diku, ja edhe cicërima e një gushëkuqi. O ç'zëra, o
ç'tinguj të ëmbël që ishin ata! Zërat e zogjve dilnin
nga një kaçubë në fund të kopshtit, dhe të dukej
sikur njëri mundahej t'ia kalonte tjetrit, por bil-
bili është gjithnjë bilbil dhe zërin e tij s'ka zë që
ta shuajë.

— Ç'të kënduar që bën qerratai!, — nënqeshi
Neziri duke dredhur cigaren.

— Gjithnjë ka pasur bilbila ky kopshti ynë.

— Ka ujë, pa ka edhe bilbila, se bilbili rri në

vende me ujë, po s'e lagu gurmazin s'këndon qerratai!

Dëgjoja këngën e zogjve dhe sodisja qiellin e përflakur mbi Moravë. Neziri u shtri në hendek me fytyrën drejt diellit. Atëherë na sollën mëngjesin: dhallë e gjizë; buka qe e ngrohtë dhe na shijoi pa masë, por nuk u ngopa dhe kisha borxh të haja edhe dy herë aq, po ku ta gjeja. Një kamion me tendë doli në mes të rrugës. Fenerët e dritave shkëlqenin nën dritën e diellit të mëngjesit, edhe xhamat i ndrisnin. Kamioni ecte ngadalë dhe nga karrocERIA po hidheshin ushtarë. Në pozicionet filloi lëvizja.

— Hajvanët! Në dasmë venë, — tha e pështyu me inat Neziri.

Kamioni qëndroi, por ne nuk mund të shtinim pa dhënë urdhër komandanti. O sa qejf kisha të shtija i pari! Dhe gishti më vajti vetvetiu te këmbëza e armës. Ndjenja e hakmarrjes më gufonte në zemër dhe hendeku ku isha shtrirë më hidhte përperjetë sikur s'kishte qejf të më mbante. Neziri lëvizte gishtin me një thua të rritur si çatal, por edhe ai si unë, sa e prekte pak këmbëzën dhe ngryste vetullat. Më dukej sikur s'do të shtinim kurrë dhe ata ishin aq pranë, sa u dalloje armët, vezmet, fytyrën...

Ushtarët hiqeshin zvarë, helmetat u ndrisnin, ndërsa mua më qe ndezur trupi dhe s'më rrihej në një vend, së fundi u dëgjua një zë:

— Zjarr! dhe një «Kauu».

Pastaj veshët më buçitën, mbylla një sy dhe mora në shenjë. Mitralozi i Nezirit kërciste rreptë pranë veshëve të mi. Një tym i dendur ngrihej pa pushim përpara dhe fusha po mbulohej me këtë

tym të verdhë. Ushtarët armiq binin, ngriheshin dhe bënë përpara, hiqeshin zvarë duke lëshuar mbi ne breshër plumbash. Një mortajë filloi të hidhte predha me nervozizëm. Ah këto mortajat, të shurdhojnë veshët me fishkëllimën e mprehtë. Neziri ndërroi karikatorin dhe hapi zjarr të dendur mbi një drejtim. Në çast, një tym i zi, i madh e përpiu kamionin.

Nuk kam parë fytyra më të tmerruara sesa fytyrat e bardha të atyre ushtarëve me helmeta; as kam parë rrëmujë më të madhe sesa ajo që bënë ushtarët e hutuar, që zbrapseshin e shtynin shokun, që shtinin në erë, kuturu, që hiqeshin zvarë e iknin në panik për të shpëtuar kokën.

Pranë kamionit gjetëm pesë të vdekur. Një i plagosur po hiqej zvarë së prapthi buzë hendekut. Tre të tjerë hodhën pushkët e u dorëzuan. Nezirit iu qep për xhakete një nga ata dhe i lutej.

— Ç'plasje ka ky ore!?

Ushtari fashist s'i shqitej dhe përsëriste po ato fjalë, po ne nuk e kuptonim ku e kishte hallin rob.

— Ka frikë se mos e vrasim, — na tha Kiçoja duke qeshur.

— Hy, more derr, — i skërmiti dhëmbët Neziri.

Fashisti vazhdonte të qante e të dridhej, ndërsa Neziri ia shtyu dorën me neveri dhe u largua.

Nga robërit mësuam shumë gjëra, por ajo që kishte rëndësi ishte lajmi se komanda italiane në bashkëpunim me milicët, të udhëhequr nga Selamiu kishin vendosur të ndëshkonin fshatin sapo kishin marrë vesh punën e të dhjetave. Sigurisht kjo do të qe punë e Latos. Ai mund të bënte çdo gjë që të hakmerrej me fshatarët e ta kthente drithin në hambar.

Fshati do të sulmohej nga dy drejtime: Nga

lindja do të sulmonin italianët e nga jugperëndimi milicët e ca ballistë. Grupin e dytë e komandonte vetë Selamiu. Pasi dërguam këtë lajm në shtabin e batalionit e pasi i nisëm edhe robërit, u vendosëm përsëri në pozicione.

Dielli po ngjitej lart. Mbi fushë kishte rënë ajo qetësi e orëve të para të mëngjesit.

Pashë Bardhën me çantën sanitare me kryq e me atë automatikun e vogël që ia lezetonte trupin. Po mjekonte një të plagosur. Edhe Taqin e kishte fshikur një plumb në faqe. Sa herë që Bardha mjekonte, unë veja i rrija mbi kokë dhe i vështroja me zili duart e shkathëta. Ajo e dinte se unë i rrija pranë, por nuk bënte zë. Po të ishte ndonjë tjetër kishte borxh ta zbonte. Kur Bardha kishte mbaruar punë me të plagosurit, erdhi një korrier dhe solli një letër. Pas pak Taqi thirri Nezirin dhe mua dhe na urdhëroi:

— Do të shkoni të takoheni me Vasilin. Ti, Nezir, lëre mitralozin e merr një pushkë.

* * *

Vasilin e gjetëm te varrezat. Atje ishte edhe komandanti dhe dy ish-hyzmeqarët e Latos që tani ishin bërë partizanë, Sofoja me Beqon. Atje pashë edhe tim atë me dorë të lidhur, me fytyrën e bardhë po me një shikim të zjarrtë e shpues. Iu afrova me druajtje e i vura dorën mbi krahun e plagosur, por ai qeshi e nxori llullën.

— Hajt, mos ma qaj hallin, se s'është gjë.

Komisari u ul përdhe e bëri me dorë të uleshim edhe ne të tjerët.

— Tentativa e armikut dështoi!, — tha Vasili.

— Ndërsa informatori ynë po na sjell një lajm të ri.
— Vasili bëri me kokë dhe na tregoi informatorin.
S'e kisha vënë re që ishte edhe ai atje. Pinte cigare
me një çibuk të trashë prej dru pishe të bërë vetë.
— Dëgjoni — shtoi Vasili. — Kemi rastin më të mirë
që të eliminojmë Selamiun...

Biseda zgjati më tepër se një orë. Më në fund
Vasili na urdhëroi të çlodheshim dhe të armatose-
shim mirë.

U shtriva nën degët e një shtogu dhe hodha sytë
nga qielli. Dielli po zbriste në perëndim dhe po e
përflakte horizontin, por se pse më dukej se ai pe-
rëndim do të zgjaste dhe nata s'do të vinte kurrë.

* * *

Muri i plevicës më dukej shumë i gjatë e shumë
i zi, si një rrugë në mes të pyllit. Një dritare që di-
kur qe zënë me dërrasa, tani qe hapur dhe dukej
e zezë si zgavër. Që nga ajo dritare dëgjoja një hun-
grimë të shuar, një si regëtimë.

— Shpejt, — tha Beqoja, dhe vari duart te par-
vazi i dritares.

U kacavarëm një nga një e sa të hapësh e të
mbyllësh sytë u gjendëm brenda në plevicë. Shtrirë
përdhe pashë një qen të vrarë. Pak më tutje, Sofoja
i mbante gojën qenit tjetër dhe i rëndonte me të gji-
thë fuqinë përsipër.

— Dy herë i rashë, po s'do të ngordhë rrufjani,
— skërmiste dhëmbët Sofoja.

Ish-hyzmeqarët e Latos të hidheshin në grykë
po t'u trazoje qentë. Dhe duke parë ato kafshë të
mëdha, me qime të gjata, me kokë si prej kau dhe

me ata dhëmbë të llahtarshëm, më kujtohej fëmijnia dhe tmerri që na pushtonte kur shikonim ata qen të mëdhenj që i mbanin lidhur me zinxhirë të trashë. Pas pak Sofoja u grrit dhe flaku në kashtë një copë hekur të rëndë.

Nga porta e plevicës gjysmë e hapur dukej oborri i madh i Latos, dukej arra e madhe me ato degë si kthetra që shtriheshin mbi pullazet e mbi avlli, dukej pusi me çikrikun, koteci i pulave, enët e qumështit të varura nëpër gozhdë në mur dhe kasollja ku flinte Kurtoja. Sofoja zbathi opingat dhe bëri përpara.

Kurtoja flinte përmbys, mbi një shtrat të ulët prej druri. Në atë kasolle kishte fjetur dikur Neziri, më vonë Sofoja me Beqon. Një llampë gazi regëtinte mbi oxhak, një copë pasqyrë e thyer që vënë në mur; mbi ca gozhdë të mbërthyera në mur, qenë varur një pagur uji me rrip, një pallto e vjetër ushtarake e ca këmishë me arna. Kasollja binte erë të rëndë, ndërsa Kurtoja gërhiste në një gjumë të thellë. Sofoja zgjati dorën dhe e shkundi lehtë në sup. Ai u kthye e gogësi, por, kur pa grykën e pushkës në gojë, çakërriti sytë e u mek.

— Rri urtë, — foli Neziri. — Duam të hyjmë brenda, ka njeri të huaj?

— Jo, — belbëzoi ai.

— Kush do të vijë sonte këtu?

— Nuk e di.

— Shiko, fol mirë!, — e kërcënoi Beqoja.

— Aman bre, ç'ju kam bërë unë!?

— Hajt, Kurto, ti i di, hajt, se s'kemi kohë...

Na jep shenjën, që të shpëtosh!

— Nuk e di.

— Fol!...

Kur e ndjeu tytën e fortë të pushkës mbi lëkurë, u zbraps e u ngjesh pas murit me sy të zgurdulluar.

— Do të flasësh apo?!...

Kurtoja zgjati dorën në mur dhe goditi me noçkë dy herë, pas pak goditi një herë dhe më vonë goditi dy herë të tjera.

Pas një minute, Kurtoja i lidhur këmbë e duar e me një shami në gojë, dergjej mbi shtrat. Neziri vajti te porta e dha shenjën. Heshtje. Pas pak u duk një dritë në plasat e portës dhe u dëgjuan këmbë. Latoja me llampë në dorë, pa kapë, me ata flokët e bardhë si dëborë e me sy të ngrirë mbeti si statujë përpara Nezirit.

Pas pak shtëpia e Lato ballistit që futur në dorën partizane. Nga mullarët, shkurret e kopshtit, gardhiqet, nga dritaret e dyert e plevicave dilnin grykë pushkësh.

Neziri e kishte lidhur plakun dhe e kishte varur llampën në një gozhdë në hajat. Vasili urdhëroi t'i ngrenin nga gjumi të gjithë të shtëpisë e t'i mbyllnin në bodrum. Shtëpia u mbush me partizanë; dy roje qëndruan në bodrum, ndërsa ne të tjerët hymë nëpër dhomat e katit të poshtëm.

Kaloi mjaft kohë, ndoshta gjysmë ore ose një orë, por mua se pse më dukej sikur ajo pritje do të zgjaste edhe më, do të zbardhte dita e ne do të rrinim ashtu, me armët gati, pa këmbyer asnjë fjalë e duke ndier frymëmarrjen e shoku-shokut.

Dëgjoja gërhitjen e një mace, por nuk e shikoja ku ishte. Neziri kishte nxjerrë kokën nga porta. Fytyra i qe përflakur e sytë i ndrisnin. Kushedi ç'i vinte ndër mend, kushedi ç'kujtime të hidhura i ngjallte ajo shtëpi e zyrtë. Kishte derdhur djersën në atë

shtëpi, atje e kishte martuar agai; i kishte gjetur një nuse, ia kishte sjellë dhe Neziri, si për çudi, u gjend vetë i dytë në atë kasollen ku flinte Kurtoja. Po i gjori s'e gëzoi shumë martesën se pas dy muajsh, në vjeshtë, e veshën ushtar. Neziri iku i dëshpëruar por më tepër u pikëllua Manushaqja shtatëmbëdhjetëvjeçare, e cila mbeti si qyqe në duart e Latos.

Muajt kalonin, kaloi viti e po mbaronte edhe viti i dytë, po ja që një ditë ndodhi gjëma: Manushaqen e shkretë e gjetën vdekur në stall! Demi kishte këputur zinxhirin dhe qe lëshuar si bishë mbi të gjorën, pastaj kishte thyer dyert e kishte dalë në fshat duke mbjellë një panik të padëgjuar.

E mbaj mend mirë atë ditë të tmerrshme. më kujtohet demi me atë kokë të madhe, me ca brirë të shkurtër si bigë, me atë qimen e zezë e të ndritshme e me unazën prej çeliku në hundë. Nuk më kujtohet se si e zunë e se si e lidhën përsëri në grazhd.

Kur shikoj sytë bojë hiri të Nezirit, më duket sikur në dritën e tyre pasqyrohet copa-copa tragjedia. Dhembjen e së shoqes e ruan akoma të gjallë. Ai e kuptoi që po e shikoja dhe më mbylli syrin sikur të më pyeste: si e ke punën? Po sa e butë m'u duk fytyra e tij atë çast. Në të vërtetë ajo qe një fytyrë e qetë, gati e ëmbël, qe një fytyrë e përvuajtur, me rrudhat e viteve aty-këtu, gjithnjë e menduar, sa shpeshherë thosha se pamja e tij kishte diçka të përbashkët me atë të babait, po te Neziri e gjeje gjithnjë atë shtypje e ndrydhje, sikur të ishte natyrë e tij, sikur kishte lindur bashkë me Nezirin dhe qe rritur me të. Dikur, atë mund ta merrje edhe për memec, se zor t'ia dëgjoje zërin. Latoja nuk ua dëgjonte kurrë fjalët hyzmeqarëve dhe ata s'kishin

përse të flisnin, ata më tepër flisnin me kafshët e me tokën sesa me njerëzit.

Mendimet m'i largoi një zhurmë që u dëgjua prapa portës. Qe një ecje e shpejtë, një dihatje dhe befasi e trokitura: «Taktak, tak, taktak».

Vasili ngriti revolverin dhe hapi portën:

— Duart lart!, — u dëgjua zëri i fortë.

Nuk mora vesh fare se si dolëm në hajat aq shpejt dhe se si i vumë në mes milicët duke ua ngjeshur tytat e pushkëve nëpër trup. Pak më pas pashe se si i çarmatosi Neziri e se si ua lidhi duart. ndërsa Vasili urdhëroi:

— Silleni plakun!

* * *

Kisha fjetur nja gjashtë orë. Kur u zgjova, isha i çlodhur e i gëzuar. Por edhe të tjerët qeshnin e bënin shaka, vetëm Neziri rrinte i menduar. Ç'do të kishte ai njeri vallë? Më vinte keq që e shikoja ashtu. Ca fshatarë flisnin me zë të lartë e qeshnin. Zëri i Qazos dhe shpotitë e tij dëgjoheshin midis turmës. Ai kishte dredhur një cigare të trashë dhe e hiqte tymin me afsh. Neziri më hodhi dorën në qafë e më pa një copë herë drejt në sy me atë shikim të butë që të bënte për vete aty për aty.

— Do t'i gjykojnë, o Nezir?, — pyeta.

— Posi... Pizevengët, ta marrin vesh se mjaft na pinë gjakun!...

Befas heshti dhe zgjati kokën përpara. Pak më tutje, në një lirishtë, rrinin ulur mbi një trung të kalbur plepi. Duke ua parë fytyrën, më dukej sikur ishin tretur brenda një nate, sikur u kishte ikur gja-

ku e po vdisnin dalngadalë. Fshatarë, burra e gra rrinin përreth, ca shtrirë mbi bar, ca në këmbë.

Përpara të arrestuarve kishte zënë vend komisari, komandanti, im atë dhe dy fshatarë. Pastaj turma, popull e partizanë, bënë një rreth. Asnjë nuk fliste. Të gjithë i mbanin sytë te të arrestuarit dhe prisnin të fillonte gjyqi.

Për vete, as që kisha ide se si do të bëhej ai gjyq, isha pak i hutuar dhe prisja me padurim që t'ia fillonin. Ja ku u ngrit komisari. Zbërtheu jakën e këmishës, u shkoi dorën flokëve dhe filloi të fliste:

— Sot, përpara gjyqit partizan, janë sjellë të arrestuarit që shikoni, dy prej të cilëve akuzohen për tradhti e krime. I akuzuari Selami Palla, fashist, i lidhur kokë e këmbë me okupatorin, spiun dhe tradhtar, ka luftuar kundër partizanëve dhe popullit të fshatit, është përgjegjës për vrasjen e grave, fëmijëve... është kapur në flagrancë me armë në dorë në shtëpinë e tij, duke ngritur përsëri një kurth të rrezikshëm për jetën e partizanëve dhe të fshatarëve.

Latif Palla, aga i fshatit, njeri me njëqind flamurë, ballist e spiun i fashistëve italianë, bashkëpunëtor në krimet e fashistëve, u ka pirë gjakun fshatarëve dhe ka kurdisur plane kriminale kundër fshatit dhe partizanëve. Ka përkrahur dhe nxitur fashistët që të ndër marrin sulme kundër fshatit.

Istref Kuka, ballist, u kap në flagrancë me armë në dorë së bashku me Selamiun, dhe Kurto Hysin, hyzmeqar i Latos. Për Kurton dhe Istrefin propozoj të mos gjykohen por të pyeten si dëshmitarë. Ne u bëjmë thirrje të tregojnë me zemër të hapur gjithçka dinë. Gjyqi partizan u bën thirrje këtyre të fundit ta rishikojnë qëndrimin e deritanishëm, ta shikojnë lakuriq rrugën e gabuar që kanë ndjekur.

Befas, në radhët e të pranishmëve u bë një lëvizje e vetëvetishme dhe disa zëra thirrën me një gojë:

— Ashtu të bëhet, të gënjerit duhet t'i ndihmojmë, të gjykohe vetëm tradhtarët e kriminelët!...

Ballisti Istref Kuka kishte mbetur gojëhapur, ndërsa Kurtoja, me sy të zgurdulluar shikonte njerëzit. Vasili rimori fjalën:

— Përse i sollët mitralozat në shtëpi, i pandehuri Selami?

— Me qëllim që të siguronim shtëpinë!

— Kush e kërcënonte shtëpinë? Nga kush donit ta siguronit?

— Partizanët! Nga partizanët donim ta siguronim.

— Yt atë a kishte kërkuar të merrej kjo masë?

— Kjo masë u propozua nga komanda e regjimentit italian.

— Dhe u pranua nga i zoti i shtëpisë?...

— Unë nuk di asgjë, — kërcëu plaku.

— Pyes Selamiun. E pranoi yt atë?

— Nuk di që ta kemi pyetur.

— Atëherë ku e dinte ai se ju do të vinit sot këtu mes të natës?

— Ai nuk e dinte.

— E dinit këtë, i pandehuri Lato?

— Unë nuk di asgjë.

— Po kush e hapi portën?

— Unë.

— Domethënë e dije se do të vinte yt bir.

— Unë dola që të shikoja bagëtinë.

— Gënjen, ti e dije dhe që pregatitur.

— Unë nuk di asgjë!

— Mund të na thuash ti, Kurto, dinte apo s'dinte gjë plaku?

— E dinte, e dija edhe unë!, — tha Kurtoja pa u ngutur.

— Po ju e dinit qëllimin e Selamiut?, — iu drejtua komandanti ballistit Istref Kuka.

— E dija.

— Na trego me hollësi!

Ballisti zgjati qafën, lëpiu buzët e tha:

— Ne do të ngrenim një pikë zjarri dhe do t'i godisnim partizanët në befasi. Së pari, ne duhet të vrisnim komisararin e komandantin, dhe ky plan do të vihej në zbatim kur të fillonte sulmi i forcave italiane.

— Po ju sulmuat?, — tha Vasili.

— Ky sulm u quajt i dështuar, ne do të riorganizoheshim dhe do të sulmonim me një urdhër të dytë.

— Pastaj?

— Do të rikthenim drithin në hambarët e dhjetarit Latif Palla dhe do të bënim një spastrim të mirë në fshat.

— Kush do t'i përdorte mitralozat?

— Unë dhe Selamiu. Ne do të rrinim fshehur në shtëpi deri sa të fillonte sulmi, po kjo nuk do të zgjaste më tepër se dy ditë.

— Mund të thoni se kush e organizoi sulmin me artileri përpara dy muajve?

— Po. Këtë e organizoi komanda italiane me kërkesën e Selamiut e të të atit. Edhe plani i dytë u pranua nga Latoja. Selamiu merrte gjithnjë letra nga i ati, po nuk e di kush i sillte.

— Është e vërtetë kjo?, — u pyet plaku.

— Këto janë shpifje!

— Mund të na thuash gjë ti, Kurto?

— Unë i shpija letrat, unë, spiuni i agait, unë i poshtri, — filloi të qante e të çirrte gjoksin Kurtoja.

U bë zhurmë, filloi një lëvizje e vetëvetishme nga kureshtarët, prandaj komandanti thirri:

— Prisni, s'kemi mbaruar!, — dhe duke iu drejtuar ballistit ai vazhdoi:

— Sa kohë ke në radhët e Ballit ti?

— Tetë muaj.

— Ke dalë vullnetar?

— Si të them, — ngurroi ballisti.

— Do të luftosh kundër popullit e kundër partizanëve po të të jepet rasti edhe një herë?

— Kurrë!, — u drodh zëri i ballistit.

— Po ti, Kurto, ç'do të bëje po të të linim të lirë?, — pyeti Vasili.

Kurtoja mbuloi fytyrën me duar dhe zuri të qante, por Neziri e kapi për supi dhe e shkundi sikur të shkundte trungun e një kumbulle.

— Kam një si gur këtu, — goditi gjoksin me grusht Kurtoja. — Mua më kanë dalë nga borxhi, edhe unë mund të bëja si shokët po të doja, po ky, — tregoi Laton, — këtij ia kam pasur frikën dhe, sa kohë që kam rrojtur në atë shtëpi, frika s'më është ndarë asnjë ditë. Gjer ditën e fundit kam bërë ç'më ka thënë, mu si qorri! Bëmëni ç'të doni, ç'të doni!

— Edhe ti, o qen, po ma kthen fletën? Oh, kur s'të hodha në pus, po të rrita..., — iu sul Latoja Kurtos.

Kurtoja tundi kokën me dëshpërim dhe i ra gjoksit përsëri me grusht. Neziri e vështronte drejt në sy. Diçka kishte në mendje, diçka kërkonte në sytë e në gojën e Kurtos, por ai mendim që tor-

turues, ai po dridhej dhe duke e zënë për jake Kurton e shkundi e i bërtiti:

— Fol, o gojac, fol, në ke zemër njeriu...

— S'e them dot, Nezir... Vramë, bëmë ç'të duash, po s'e them dot, më vjen turp!...

Të gjithë kishim mbetur të habitur. S'kuptonim ku e kishte hallin Neziri dhe çfarë deshi të nxirrte më nga Kurtoja. Ata shiheshin sy ndër sy. Kurtoja dridhej edhe Neziri dridhej.

— Ky e gjeti gruan time në stallë, ky e ngriti, o vëllezër, ma ka thënë vetë, po ma ka fshehur të vërtetën, se unë nuk e besoj që ta ketë vrarë demi!, — u drodh zëri i Nezirit.

Partizanë e popull u ngritën në këmbë, u këmben shikime, pastaj shikimet iu mbërthyen Kurtos, dhjetëra sy, dhjetëra shikime pyetëse, nxitëse... Befas Kurtoja ngriti kokën.

— Unë e gjeta të vdekur në stallë, unë e ngrita, po demi nuk e vrau! Jo, ajo kishte vrarë veten, që mbytur me litar, që shtatzënë!... Dhe demin e lëshova unë, unë! Bëra ashtu siç më tha agai!

Ç'ndodhi më pas, është zor ta përshkruash, vetëm mund të kujtoj Kurton që çirrte këmishën e godiste gjoksin me grushta si i shkalluar, Nezirin që kishte ngrirë në këmbë me sy të çakëritur, Laton e mallëkuar që dukej si i vdekur ose po vdiste nga çasti në çast, tim atë që kishte dalë në mes të lirishes dhe mbante Kurton nga supet. Mos isha në ëndërr, mos po më bënëin sytë, mos më bënëin veshët? Më mirë të mos i kisha dëgjuar ato fjalë, desha që Manushaqen ta kishte vrarë demi, ashtu siç kishim besuar aq vjet, desha që ajo të kishte vdekur e pastër, ashtu siç e kishte lënë Neziri e siç e dinim të gjithë, desha të mos e besoja që ai plak mizor kishte

prekur Manushaqen dhe e kishte shtyrë drejt vdekjes.

— Çdo gjë bën ti, o i poshtër, nuk rroni dot ndryshe ju! Hy, farë e mallëkuar, — bërtiste babai kundra agait në mes të lirishtës.

Po jo vetëm im atë, të gjithë ishin revoltuar dhe po i kanoseshin kriminelit Latif Palla, dhjetëra grushta ngriheshin lart, dhjetëra zëra thërrisnin:

— Kriminel, shtazë, gjakpirës!

Kur dielli po zbriste në perëndim e gjethet e plepave dremisnin nën atë fllad të lehtë e joshës, nga zemra e korijes ushtoi kërkëllima e mitralozit të Nezirrit. Turtujt u trembën dhe u ngritën trumba-trumba, fluturuan një copë herë duke lënë hijen e tyre mbi ugaret, por pas pak u kthyen përsëri e zunë vend mbi kurorat e shelgjeve. Më vonë në korije ra përsëri heshtja. Asnjë nuk fliste, asnjë nuk pyeste, dëgjohej vetëm zhurma e degëve që thyenin njerëzit e i shtronin për të fjetur, ndërsa babai, pranë Nezirrit, hiqte llullën në qetësi dhe nxirrte nga goja shtëllunga tymi erërendë.

Natën, nuk qe e mundur të mbyllja sy. Një valë e nxehtë ma përshkonte trupin sa mezi merrja frymë. Një afsh i nxehtë vinte nga ugaret, nga drurët e nga toka dhe ai gur që kishte nxjerrë nga zemra Kurtoja, kishte rënë në zemrën time. Shikoja në errësirë por nuk dalloja asgjë, as dhe një hije, ndërsa në veshë më buçiste breshëria e mitralozit që zgjatej e zgjatej në pambarim e sikur donte të trembte natën e zezë e memece që mbante në gji të fshehtat e fshatit tim.

Tirazhi 8000 kopje   Format 70x100/32   Stash: 2204-72

Shtypur Kombinati Poligrafik
Shtypshkronja «Mihal Duri» — Tiranë 1976,